

Dr. BAKOS JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár:

NYELV ÉS ISKOLA

(FEJEZETEK A MAGYAR NYELVTANTANÍTÁS TÖRTÉNETÉBŐL)

1849—1900

I. Az 1849—1867-es korszak vizsgálata

A szabadságharc bukása után Haynau véres diktatúrája, majd a Bach-rendszer szisztematikus elnyomó politikája megbénítani igyekezett a magyar iskolák működését is. Az önkényuralom a saját céljait szolgáló feudál-kapitalista iskolarendszerben a magyar nyelvű tanítás eddig elért eredményeit is megsemmisíteni akarta. Az iskolát a németesítés, a germanizálás szolgálatába kívánta állítani. Egymást érték a teljes nemzeti elnyomás jegyében foganatosított intézkedések. A magyar iskolák egy részét bezárták, a magyar érzelmű és műveltségű tanárokat üldözték. A klerikalizmus nagy erőre kapott. A kortárs Tarczy Lajos így ad képet erről a korszakról: „A forradalom legyőztével Magyarország alkotmányvesztettnek proklamáltott. Le lett tarolva tanügyünk veteményes kertje is... Magyarországot elnémetesíteni ez volt a cél — fokozatosan, de biztosan. Erre legalkalmasabb eszközül ajánlkozott az iskolák lassankénti németté tévése.”¹

Thun Leó oktatásügyi miniszter rendeletei a magyar tanítási nyelv háttérbe szorítását is szorgalmazták. A magyar iskolákra az 1849. november 6-i Geringer-féle rendelettel az *Entwurf* előírásait alkalmazták. Az ellenálló vagy a rendelet előírásait és követelményeit teljesíteni nem tudó iskolák elvesztették nyilvános jellegüket. Geringer rendelete elsősorban az autonómiával rendelkező protestáns iskolákra mért súlyos csapást. Széchenyi István érthető okokból magyarította Geringer nevét *Silányira*. Miért volt veszélyes a magyar tannyelvű iskolák számára ez a rendelet? Ausztriában már 1848-ban elkészült az *Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich* című rendelet, s 1849-ben ennek alapján készült el az *Entwurf der Organisation der Gimnasien und Realschulen in Oesterreich*. Ezt a rendelkezést azonnali hatállyal kötelezővé tették a ma-

gyarországi iskolák számára is. Az Entwurfi alapján vették célba a magyar tanítási nyelv teljes kiiktatását is, mert a német nyelvet minden gimnáziumban kötelező tantárggyá tették. Gyorsított ütemben sietették a német nyelvnek „*vorherrschten*” tannyelvvé emelését. A *bajai* feltanoda 1854—55-ös Értesítőnye arról ad hírt, hogy mivel a rendelkezések a legfelsőbb osztályokban a tantárgyak előadásában a német nyelv behozatalát kívánják, „tanácskozmányunkban fontolóra vevők tanítványaink német nyelvi állását, jövő tanévben következő tárgyak előadására határoztuk a német nyelvet: természetrajz és tanra az V., VI., VII. és VIII. osztályokban, a német nyelvre VI., VII. és VIII. osztályokban, és a történelemre a VIII. osztályban.” A *csíksomlyói* gimnáziumban 1858-ban „a tantestület kénytelen lőn belemenni abba, hogy a német nyelvet *Heyse* „Leitfaden zum gründlichen Unterricht in der deutschen Sprache” c. könyve nyomán németül adja elő.² Azok az iskolák, amelyek nem ilyen szellemű intézkedést tettek, elveszítették nyilvános jellegüket. A magyar tannyelvért vállalt harc igen elkeseredett formában folyt. *Nagykőrösön* pl. abban a tanári karban, amelyben *Arany* János is dolgozott, a rendelet nagy visszatetszést keltett, és ennek a rendeletnek a hatására írja *Arany* Tompának, ha ez a rendelet itt is életbelép: „Akkor pedig jó éjtszakát professzorság!”³

A kormány rendelete leplezetlenül állt a germanizálás szolgálatában. Nyíltan kimondja, hogy „ott is, ahol a német nyelv nem anyanyelve a tanulóknak, mihelyt a tanulók annyira elszakították, hogy nehézség nélkül megértik, néhány tantárgyat német tankönyvek alapján németül kell tanítani...” Így a főgimnáziumokban már az I. osztályban néhány tantárgyat németül tanítanak, és a németül tanulandó tantárgyak számát évről-évre úgy kellett szaporítani, hogy a német nyelv a felső osztályokban az uralkodó tannyelv legyen.⁴ A kormány 1855-ben megjelent rendelete szükségesnek tartotta azt is, hogy a működő tanárok is tudjanak németül, s a rendelet 11. §-a előírta, hogy a jövőben a gimnáziumokban csak olyan tanárokat lehet alkalmazni, akik törvényes módon bizonyosságot tesznek arról, hogy a német nyelvben és irodalomban elegendő ismereteik vannak. Előírták azt is ebben a rendeletben, hogy a tanári karok tanácskozásainak jegyzőkönyvét vagy latinul vagy inkább németül kell megfogalmazni. Amikor a *sárospataki* gimnázium tanári kara magyar nyelven megfogalmazott jegyzőkönyvet küld Kassára felettes hatóságához, a kassai királyi helytartóság a következő észrevétellel küldi vissza: „Ez csak magyar nyelven van szerkesztve, és ezzel azt mutatja, hogy nem alkalmazkodik

a rendszerű tanácskozmányhoz, azért a tanári testület felszólítatik, hogy a fentebbi magas rendeletet pontosan teljesítse.” A gimnázium igazgatóságának válasza tükrözi a kormány németesítő politikájával szembeni ellenállás következetességét is: „A tanárok, kik mind tősgyökeres magyarok, valamint más nyelvű nyelveket, úgy a latint és a németet is értik tudományosan, de azért csak magyarul beszélnek és tanácskoznak, s ezért a jegyzőkönyveket is magyarul keli szerkeszteni, mert felettes hatóságuk ezt még 1828-ban így parancsolta.”⁵ A nagykőrösi gimnázium felterjesztését a tannyelv kérdésében maga *Arany János* fogalmazta meg, és ezekkel az érvekkel védelmezi a magyar tanítási nyelvet: „Az iskola növendékei magyar ajkúak, s bármily alapos tanítás útján sem vihetik annyira, hogy akármely tárgyat németül tanulhatnának.” Példamutató az az elkeseredés és az elkeseredésből született következetes harci kedv, ami akkor eltöltötte a magyar tanítási nyelv védelmében szerepet vállaló pedagógusokat. A *pápai* kollégiumnak a magyar nyelvű tanítás érdekében megfogalmazott és felterjesztett kérvénye egyrészt vádírát az önkényuralom ellen, másrészt lelkesítő erő az ingadozók irányában: „Lelkünket vélnők testünkben kiszakíttatni, ha édes nyelvünknek csak iskolánkban műveléséről is lemondani kényszerítenénk.”⁶ Pedagógusaink és a magyar nyelvtudomány munkásai, — mint az alábbiakban majd látni fogjuk, — a németesítő törekvésekre azzal válaszoltak, hogy a magyar nyelv háttérbeszorítását célzó intézkedések árnyékában még intenzívebben foglalkoztak a magyar nyelvi nevelés és oktatás kérdéseivel és a *magyar tanügy múltjával*. A magyar nyelvtudomány ebben a korszakban is a legnemzetibb tudománynak bizonyult.

Az Entwurf követeléseinek között több olyan intézkedés is volt, ami a magyar iskolarendszert is a modernebb fejlődés irányában indíthatta el, de csak az uralkodó osztály gyermekeinek tanítását, nevelését illetően. Alapjában véve reakciós jellegű volt ez az új tanrendszer, mert a magyar tanügy egész múltjával szakított. A Thun-féle középiskola szervezetében a gimnáziumokat nyolc osztályúakká tette, s az osztályrendszer helyébe a szakrendszer bevezetését kívánta, s a VIII. osztály végén bevezette az érettségi vizsgálatot, s elrendelte a szertárak és könyvtárak bővítését. A magyar tanügyi viszonyok között ezek a követelések egyúttal életveszélyt jelentettek az autonómiával rendelkező iskolák számára, mert anyagiak híján ezek az iskolák, — amelyek akkor egyúttal erődvárai voltak a nemzeti érzésnek, a magyar nyelvű tanításnak — nem tudtak eleget tenni ezeknek a követelményeknek, s mivel az Entwurf ez előírásait nem teljesítették, nyilvános jellegüket elveszítették, állami ér-

vénnyel érettségi bizonyítványt nem adhattak ki, tanulóiknak a felettes hatóság által kijelölt gimnáziumokban kellett érettségi vizsgálatot tenni.

Pedagógusaink ugyanakkor jól látták, hogy feltétlenül fordulópont kívántatik a magyar tanítás szervezetében és rendszerében. Az 1850-es években megjelent iskolai értesítvények, évkönyvek, illetőleg értesítők kisebb-nagyobb tanulmányokat is közölnek a „*múlt és jelen tanításmódról*.” A *múlt tanmódját* általában így jellemzik: „Tanulmány alkalmazhatás nélkül, ami nincs összefüggésben az élettel, mert csak leckéztetett és szavakat taníttatott...” Hiányos volt az osztályrendszerű tanítás is, mert a tanítást minden osztályban egy tanár teljesítette. ... Hiányos, rossz módszerrel felépített és nyelvi hibákkal megfogalmazott tankönyvekből tanítottak. Sokféle volt a tankönyv, és az „elhamarkodott” s nagyrészt hiányos, meg nem állapított és gyermeki fogalomhoz nem mért tankönyvek folytonos változtatása is zavarta a tanítást. A „*jelen tanmód*” követelményei: szaktanítás, mert a szakképzett pedagógusok saját tantárgyukat tanítják csak a tudománynak megfelelően. *Toldy* Ferenc is úgy látta, hogy a „szaktanítás elve” a tanítój kart „az instruktori színvonalról a szakférfiakéra emelte fel, s rövid időn láttuk, hogy nem a képesség hiányzott tanárainknál, hanem képességek hasznosítása.” A tanítás irányában az a követelmény, hogy az „erotematika”, életbe vezérlő, gyakorlati, kérdegetve haladó, minden tevékeny erőt cselekvésre ébresztő legyen, a *szavak helyett a dolgok lényegét* mutassa meg.⁷

A nagyváradi 8 osztályú gimnázium 1855–56-os évkönyvében található, s „*A gimnázium új tanrendszerének a régiebbeli összehasonlítása*” című értekezés írója pozitívnak könyvelte el a régi osztályrendszer megszűnését, a 6 éves gimnázium 8 osztályúvá fejlesztését is. Igen tanulságos párhuzamot vont éppen a magyar nyelvterületén a régi gimnázium és az új rendszerű gimnázium között. A régi 6 osztályos gimnázium első négy, ún. grammatikai osztályaiban a következő volt a tananyag magyar nyelvtanból: I. osztály: A magyar helyes olvasás és helyesírás, II. osztály: Magyar nyelvten, a ragozásról és a rendes igékről, III. osztály: Magyar nyelvten a rendetlen igékről, IV. osztály: Magyar nyelvten a szókötésről... Az ún. humanioris osztályokban az V. osztályban retorikát és stilisztikát, a VI. osztályban pedig folyó s kötött stilisztikai gyakorlatokat tanítottak. A 8 osztályos, szakrendszerű gimnázium nyelvteni anyagának felosztása a következő: I. osztály: Magyar nyelvten: a helyesírás és helyes olvasás, ejtegetésekre kiterjesztve, a diktandó írással kapcsolatban. A II. osztályban: Magyar nyelvten: az igékre és a többi részekre kiterjesztve. A III.

osztályban a magyar szókötés. A IV. osztályban: kötött beszédünk elemei. Az ún. felgimnázium osztályaiban, az V., VI., VII. és VIII. osztályban nyelvtani anyagot nem tanítottak, hanem a magyar szónoklat és költészet szabályait, a magyar irodalom történetét és általános szépművészeti ismereteket nyújtottak növendékeiknek. Ugyanebben az Évkönyvben „Az előadott tantárgyak” címszó alatt részletezi a nyelvtani anyagot is. Így az I. osztályban a magyar nyelv tanítási anyaga: Betű, s szótan, névragozás, fő-, mellék- s számnevek, névmások. Az óraszám 2. A tankönyv *Ihász Gábor* egri tanár a Verseggy-rendszerű nyelvtanokat kiszorító *Magyar nyelvtana*. II. osztály: Az anyag: igeragozás, s elől- s utoljárók, igehatározók, indulat- s kötőszók. Óraszám 2. A tankönyv ugyanaz. III. osztály: Szókötés, olvasás, betanulás, gyakorlatok. Kézikönyv a Magyar Tudós Társaság kiadványa: Magyar szókötés... Óraszám 2. IV. osztály: Irálytan, körmondatok, levelek, szótagmérték, stb. Kézikönyv *Szvorényi József* és *Zimmermann Jakab* munkája. Óraszám 2. Az V., VI., VII. és VIII. osztályban retorikai és poetikai, továbbá általános szépészeti ismereteket nyújtottak és a magyar irodalom történetét tanították. Az óraszám mindegyik osztályban 2.⁸

A nagykőrösi főgimnázium 1855—56. évi Tudósítványa is közli a nyelvtan anyag felosztását és a ráfordított órák számát. Ezekben az években *Arany János* is itt tanította a magyar és a latin nyelvet. Magyarot tanított az V—VIII. osztályban, latint pedig az V. osztályban. Igen képzett, nagyon művelt pedagógusokból verődött össze a tantestület. A nyelvtan tanításában is értékes, igényes munkát végeztek. A magyar nyelvtani anyag beosztása a következő: Az I. osztályban, 3 órában a mondattni alapon való tanítás keretében az összetett mondatok fejtegetése történik, továbbá „a nevek és igék ragainak ismerete, a szóképzés és a helyesírás gyakorlása” az anyag. Kézikönyvük az ugyancsak nagykőrösi professzor, *Warga János Nyelv és mondattna*. A II. osztályban 2 óra keretében az „összefűzött mondatok” fejtegetése folyt, „mégpediglen olvasás és fejbeli szerkesztés által.” Ebben az osztályban is volt helyesírási gyakorlat. A III. osztály tanulói nyelvtani anyagként 2 órában mondattnat tanultak, a „szófüzésre vonatkozólag, olvasás és fejbeli szerkesztés által.” A IV. osztályban a magyar nyelv szaktanárai 2 órában az első félévben körmondattant, a második félévben pedig az iránytan elemeit tanították. Az V., VI., VII. és VIII. osztályban poetikai, retorikai ismereteket adtak és a magyar irodalom történetét ismertették.

A szarvasi főtanodában 1855—56-ban az I. osztályban 3 órában tanítottak nyelvtani ismereteket. Az anyag betűtan, szóképzés és ragozástan, s nyelvtani gyakorlatok. A II. osztályban

„ugyancsak 3 órában tanítottak igetant, „ige- és névhatározók használatáról szóló nyelvtani gyakorlatokkal.” A III. osztály anyaga: a szókötés főbb szabályai, különösen a „szóegyeztetés és szóvonzatról szólók.” Olvasási és helyesírási gyakorlatok is tartoztak az anyagot. A IV. osztályban a nyelvtani anyag: szókötés.⁹

Az 1850-es években újra felvetődött a tantervekkel és a tankönyvekkel kapcsolatos, s a gyakorlati vonatkozásokat is érintő kérdés. A nyelvtudomány erősödésével mind nagyobb igényt támasztottak a magyar nyelvtankönyvek irányában is. A jó magyar nyelvtani tankönyvre valóban szükség volt már. Azok az elméleti elgondolások, amelyek ezekben az években napvilágot láttak a tankönyvekkel kapcsolatban, általában azt kívánták, hogy a magyar nyelvtani tankönyvek legyenek eredetiek, a nyelvtant „egészletes ugyan, de a tanulók tehetségéhez mért terjedelemben ismertessék, nyelvtisztasággal és nyelvtanilag szabályosan szerkesztett mondatokban fogalmazzák meg” a szabályokat, ne legyenek a nyelvtankönyvek „a tanorzsás” (plágium), sem a „tancsempészet” (compillatio) példái. Emelkedjenek fel „a tanfércelések” nívoilanságáról az igényesebb iskolai könyvek nívojára. Különösen megértjük azt a követelményt, hogy „a tankönyvekben nyelvtani szabályosságon kívül nyelvtisztaság is kívántatik”. De a nyelvtisztaság kívánása nem azt jelenti, hogy merev puristák legyenek a nyelvtankönyv szerzői, s mindent magyarítsanak. Az egyik kortársi vélemény szerint furcsa lenne, ha még a tulajdonneveket is magyarítanák, s *Drezda* helyett pl. *Darázs* nevet találnánk valamilyik tankönyvben.¹⁰

A magyar nyelvtankönyvekkel kapcsolatos követelménynek jelölték meg azt is, hogy ezek a nyelvtankönyvek „tekintélyszabta egység és azonosság szerint készíttessenek, s bennük nyelvünk egységét minden önkényszülte divergentiáktól megment-sék.” Mert míg az egyik nyelvtankönyvben „arra intetik a tanuló, hogy a melly, milly, illy, olly rosszul, másrészeiről pedig hogy két ll-lel jól íratik. Míg egyik vélemény tisztán c-t, a másik cz betűt követel, míg egyik valljon-t, a másik vajjon-t, a harmadik pedig vallyon-t mondat s írat, míg egyik három hangzatú e, ë, é betűt tanít, a másik két hangzatú e, é betűt, a harmadikat pedig ö-vel cseréli fel. Míg egyik a több birtokos egyes birtokát kivétel nélkül -uk, -ük, -juk, -jük, másik szabályosan -ok, -ök, -jok, -jök, vagy a kivétel szerint -uk, -ük, és -juk, -jük szótagokkal íratja s ejteti ki...” Ez a megfigyelés elsősorban arra vonatkozik, hogy a magyar nyelvtant tanító pedagógusok nagyon igényelték az egységes beosztású, s egységes termino-

logiával, nyelvtani elnevezésekkel, s egységesebb helyesírással megírt nyelvtankönyveket. Imre Sándor, Wargha János *Magyar Nyelvtanának* bírálata kapcsán külön is rámutatott, mennyire fontos feladata a magyar nyelvtankönyv írójának, hogy a tartalom és módszer szempontjából is korszerű könyvet adjon a magyar pedagógusok és a magyar tanulók kezébe. Szerinte a nyelvtankönyv tartalma „legyen alapos, való, s feleljen meg a tudomány jelen állásának” is. A módszer szempontjából követelmény: „miként felelnek meg a részletek a tárgy természete és a felfogó elme szempontjából a kellő rendnek.”¹¹ Sokan, — nagyon helyesen — hibáztatták az eddigi magyar nyelvtani tankönyvek „gyakorlatiatlanságát”. Ezért követelmény, hogy az „eddiginél nagyobb mérvű gondot fordítanak a gyakorlati oldalra is.”¹² A gyakorlati módszer igénye elsősorban azért merült fel, mert a korabeli nyelvtankönyvekben sok volt a szabály és az erőszakosan elvont elméletieskedés. Mindent bele akartak györmöszölni, a lehető legteljesebb részletezéssel a nyelvtankönyvbe. Mint jellemző példát idézem Árvai József pataki tanár, illetőleg tanfelügyelő népiskolai nyelvtanát, amelyben a szerző 50 oldalon keresztül tárgyalja az igékkel kapcsolatos nyelvtani tényeket. Felsorolja a fő- és melléigéket, az alhangú és felhangú igéket. Egészen részletesen tárgyalja az éles hangú igék ragozását. Feltétlenül elrémítő hatással volt az is a tanulókra, hogy Árvai szertelen grammatizálásában, a költőszavakkal kapcsolatban a következő csoportokat kellett megtanulniuk: kapcsolók, ellenkötők, elválasztók, feltételezők, felfüggesztők, hasonlító, helykötők, kérdők, következtetők, magyarázók, megengedők, nagyítók, okkötők, tagadók, tiltók, zárkötők.¹³

Hunfalvy Pál mély bölcsességgel látta, hogy valóban „két dolog az: tudományoskodni valami körül, és tanítani valamin.”¹⁴ *Gönczy Pál* véleménye is az volt, hogy magyar nyelvtanaink száma igen nagy, de „mind tudós grammatikusokat akarván szerzőik képezni, egyik sem népiskolába való”.¹⁵ A gyakorlat szempontjait előtérbe helyező elemi nyelvtankönyv típusát szemléltethetjük *Gyuriás Antal* „*Elemi Magyar Nyelvtan*” c. munkájában (Pest, 1859.). *Hibea* rendszere nyomán (vö. *Kleine theoretisch practische Grammatik der Deutschen Sprache für Volks-Schulen*. Leipzig, 1854.), „a szemléltetve — fejtegető módor” szerint dolgozta fel anyagát. Felfogása szerint „alap gyanánt” elegendő tanítani az elemi iskolákban „a nyelvtan és mondattan lényegesebb szabályait”, s felesleges tanítani a szóképzést és a szóösszetételt, tehát a szótant teljes egészében. A tanítás menete: A mondatból indul ki: „*A gyermek örömet tanul.* — Hol van a mondatban az állítmány? — *Tanul.* Mi által

van e szó *tanul* közelebből meghatározva? Az *örömet* határozó által”, stb.

A középiskolába szánt nyelvtankönyvek nagy hibája volt általában, hogy nyelvük nehézkes, stílusuk elvont, tudálékos volt. Bár Imre Sándor feladatnak tekintette az anyai nyelv tanulásánál és tanításánál a szóbőség nyerését, a kifejező képesség megszerzését, a stílus világosságát is stb., maga sem követte elveit. Nyelvtankönyvének stílusában, megfogalmazásában nehezen szabadult a korabeli nyelvtankönyvek hatása alól.¹⁶ A korszak legelterjedtebb nyelvtankönyve a magyar szabadságharcban is lelkesen részt vevő Ihász Gábor, egri tanár munkája volt. „*Magyar Nyelvtan az I. és II-ik osztálybeli Gymnasiumi Ifjúság használatára*” című, Egerben 1852-ben megjelent könyvében a tanterv igényeit kívánta kielégíteni, de ugyanakkor célul tűzte maga elé azt is, hogy a tanulók kezébe „alkalmas tankönyvet” adjon. Célját el is érte, mert a II-ik kiadásban (Eger, 1853.) azt jegyezte meg, hogy „nyelvtanom csakugyan szerencsés is volt mind a m. ministerium helybenhagyását megnyerni, mind a t. tanár urak szíves pártolásában részesülni”.

Ihász Gábor már 1846-ban is adott ki nyelvtankönyvet. Az újabb kiadásokat állandóan javítgatta, bővítette. Az egri 1852-es és 1853-as kiadvány *szerzői példányát* használhattam, s ebből az is kiténik, hogy Ihász állandóan pótolgatta példatárát, javította az elméleti anyag megfogalmazását. *Kézirati bejegyzéseit* is értékes anyagnak tartjuk. Az újabb kiadások számára még gazdagabb anyagot jegyzett be. Ez az út és mód azonban nem volt célravezető, mert Ihász nyelvtana is túlsúlyolt és a példák hosszú sorával agyontámogatott írás volt. Sok része megfogalmazásában is nehézkesnek tűnik, alig tanítható és még kevésbé tanulható. Csak egy részt bizonyításul: „Mit kell a féligmúlt időben a magánhangzók eggyéolvadására nézve különösen megjegyeznünk? A féligmúlt időben a magánhangzók eggyéolvadására nézve különösen azt kell megjegyeznünk, hogy a határozatlan alakú ik-es igék egyes harmadik személyében, vastaghangú igéknél az időrag s az ik névadás i magánhangzója, közép hangkövetéssel e magánhangzóra változnak, s annak jeléül, hogy ezen e két magánhangzból lett, ékezetet kap, vékonyhangú igéknél pedig az ik névmás i magánhangzója az időrag magánhangzójához hasonul, s vele egy hosszúvá olvad.”

Szerencsés kezdeményezése volt azonban, hogy sokszor adott egy-egy példájával kapcsolatban nyelvhelyességi tudnivalókat is. Kézirati bejegyzéseiből az is kiténik, hogy a nyelvhelyességi vonatkozásokat még bővíteni is szándékozott (vö. pl. „Kérdő mondatokban rendszeren az ige, mint praedicatum áll

elül, pl. ordít-e az oroszlán?, s ilyenkor az ige mellé a kérdő -e-t odatenni, nyelvünk szelleme elleni hiba lenne, s azért hiba volna ez: ordít-e az oroszlán?, ellenben ha a subiectumot a kérdő előre bocsátja, s a praedicatumot utána, az ige a kérdő e-vel toldatik, pl. az oroszlán ordít-é?”. — „Sajátságosan használtatik ezen szó: előbbeni, melyet én hibásnak tartok a jó „előbb” helyett...” „Az is kötőszó helytelenül alkalmazva: „Ennyi kiűntetés még buzgóbban ösztönöz, hogy azt megérdemeljem is” — „Ezt szerencsésen kilesték is” (ki is lesték)” stb.

Sok jó példát ad a régi magyar nyelvből, elsősorban saját forráskutatásai alapján. A kézirati részből is igen sok értékes példaanyag idézhető: — „*lái hagyá Erdélyt a jó fejedelem farkas Kaszára*”. (Cserei Mihály Hist. 355.) — *Nem igazán nyomja a kengyelt*” — *Nem igaz járatban vagyon*.” (Cserei M. Hist. 209. l.) Igen hasznos nyelvi példaanyagot gyűjt össze a nép nyelvéből is. Szívesen merít *Faludi* írásaiból (Faludi: „*tánczika*”, „*inkább* keserkedett, mint *gyönyörködött*, „*unakodik*”, „*lépcsél*”, „*üresget*”, „*néhakor*”, „*képeket* *horá* elméjökbe, *tüzet* *rak* szívökbe és a *gondolomról* az *akarnámra* csuszamítja őket”. — „*En olyan hiszemben* vagyok”.

Még egy értékes kezdeményezéséről is beszélnünk kell. Újabban többen felvetették, mennyire sajnálatos, hogy a színesebb ě-zést mind ritkábban hallhatni az emberek beszédében, s még azok is igyekeznek tőle megválni, akik valóban érzik, illetőleg használni tudják, mert ez e-zést gondolják műveltebbnek, irodalmibbnak. Nagy Adorján beszédpedagógiai megfontolások alapján veszi védelmébe az ě-zést (vö. Nyr. 1955). *Ihász* Gábor kezdeményezése illetőleg gyakorlata a magyar nyelvtanítás történetében is érdekes kezdeményezés volt. Egerben, 1852-ben megjelent *Magyar Nyelvtan az I. és II-ik osztálybeli Gynnasiumi ifjúság használatára* című tankönyvében az ě-zés védelmét igen fontos pedagógiai feladatnak tartotta. Azt írja erre vonatkozólag Előszavában: „Az e bötűre nézve azon meggyőződésben vagyok, hogy a nyílt e és közép ě (így jelöli meg állandóan. B. J.) egymástól megkülönböztetése, bármiféle jegygyel történiék is az, nyelvünkben el nem maradhat, elmaradnia nem szabad, s azért a közép ě-t, mint 1846-ban kiadott nyelvtanomban, itt is mindenütt fölébe tett egy ponttal igyekeztem megkülönböztetni.”

Nyelvtankönyve elméleti anyagában és példatárában következetesen jelölte is az ě-zést.

A különféle magyar nyelvtani katekizmusok azonban elretentő példái e korszak nyelvtankönyveinek is.¹⁷ Az elemi oktatás számára készült *vezérkönyvek* is alig tudták felszámolni

ezekben az években a múlt káros hagyatékát. *Hegedüs* László különben jóakarátú kezdeményezése és *Árvai* József népiskolai tanterve megpróbált új egészségesebb vonalon elindulni. *Hegedüs* László pl. „*Elemi Oktatás. Beszéd, írás...*” stb., Sáros patakon 1853-ban megjelent könyvében helyesen állította fel tételét: A jó útmutatásra is szükség van, de ez nem jelenti azt, hogy „a tanító annak betűihöz tapadjon” Sajnos nem egészen a magyar gyakorlatból indult ki és hibáinak jó része ebből eredt. A korabeli szokásnak megfelelően idegen, elsősorban német forrásmunkák alapján dolgozott. Ez volt az oka annak is, hogy e kor vezérkönyveinek kevés köze volt sok esetben a magyar valósághoz.¹⁸ Éppen a pataki *Hegedüs* és *Árvai* József próbálta meg „gyakorlatilag szerkesztett” nyelvtankönyvekben az új útra térést, sikertelenül. *Árvai* József meg is mondta nyelvtankönyvében, hogy azért szerkesztett új, gyakorlati vonatkozásokban is gazdag nyelvtankönyvet, mert a tanügyi és esperesi körlátogatás jelentéseiből az tűnt ki, hogy „falukon a szülék többnyire ellenségei a magyar nyelvtan tanításának.” Szerinte ennek a tarthatatlan állapotnak oka elsősorban az, hogy a tanítók — természetesen kivétellel — „oly módon tanítják a nyelvtant, hogy sem a szüle, sem a gyerek meg nem kedveli e tárgyat.”¹⁹ *Nagy* László a Sárospatakon szerkesztett *Népiskolai Közlönyben* meg egyenesen arról adott számot, hogy iskolai látogatásai alkalmával azt tapasztalta, hogy „a magyar nyelvtant minél kevesebb iskolában tanítják.” Szerinte oka ennek elsősorban az, hogy nem áll a tanítók rendelkezésére egy jó vezérkönyv. Sürgeti ennek a vezérkönyvnek a megszületését, mert az anyanyelv tanítása a népiskolai növendékek számára is fontos. Közvetíteni kell tehát a tanítók számára a nyelvtantanítás új módszereit is, hiszen „a nyelvtani szabályoknak és alakoknak a latin nyelv rájárára vont gépies, száraz tanításmódja teljesen elvetendő.” Az új nyelvtantanítást a gondolkozó tehetség képzésével kell egybekötni és a nyelvtanítás is legyen gyakorlati irányú. *Árvai* József egyik elaborátumában²⁰ a fentebb leírt szempontoknak megfelelően azzal indokolta a nyelvtan tanításának szükségességét, hogy „a nyelv a gondolatok kifejezésének és kicserélésének eszköze, minden szellemi műveltségnek és gyors fejlődésnek egyedüli és nélkülözhetetlen feltétele, középpontja.” Ezért harcolt az ellen a nézet ellen is, amelyik a nyelvtant ki akarja iktatni a népiskolából. Szerinte „a nyelvtan előadása a népiskolákban multhatatlanul szükséges.” Csak fektessünk nagyobb súlyt a gyakorlati vonatkozásokra, a helyesírás és a jó kifejező készség problémáira is! Nagyon helyesen mutatott rá arra is, hogy „a helyesírás szabályainak ala-

pos felfogása és biztos alkalmazása nyelvtani ismereteket föltételez." Nagyon nagy szerepet szánt az állandó nyelvtani elemzéseknek is. Zsindely István „Protestáns Népiskolai Tanterv”, Pápán 1859-ben megjelent munkájában elsősorban a *Politikai Ujdonságok* (1858. 38. sz.) hasábjain megjelent felhívásra kívánt választ adni. A problémát így fogalmazták meg: Szükséges-e a nyelvtani ismeret? Kell-e nyelvtant tanítani a népiskolában? ... Válasza: „A magyar nyelvtan a népiskolákban nem mint másodrangú tantárgy alkalmaztassék, hanem rendszeresen taníttassék. Vigyáznunk kell arra is, hogy a gyakorlatiasság nevében ki ne lúgozzunk minden elméletet nyelvtankönyveinkből. Ahogyan ő mondja: „A gyakorlati irány nem azt teszi, hogy az elméletnek legkisebb színe se legyen rajta. Ily gyakorlati hibás gyakorlat.” A sárospataki főiskolában fennálló gimnázium számára készített 1862-es *tanterv* az előbb tárgyalt szempontok mellé felvetett egy nagyon fontos kérdést is. A tanterv szerint ui. „a nyelvnek nemcsak jelen állását, hanem fejlődésének történetét is meg kell ismertetni a növendékekkel”.

A korabeli pedagógusok nagy része és elsősorban azok, akik felelősséget éreztek népünk iránt, arra a kérdésre, hogy vajon kell-e egyáltalában magyar nyelvtant tanítani népiskoláinkban, habozás nélkül *igennel* válaszoltak. Legfeljebb azt a kikötést kockáztatták meg, hogy „lelket adjunk a száraz szabályokba, *elemeztetvén* a tanítványokkal.” A helyes elemzés módszeréről is gondolkodtak, vitáztak és elmélkedtek pedagógusaink. Legnagyobb részük a nyelvtantanítás helyes módszere követelményeinek azt tartotta, hogy a nyelvtani szabályok és törvényszerűségek mindig példákból vonassanak le, a „tanítványok által találándók fel”. A növendékeknek ugyanakkor jártasaknak kell lenniük a levont szabály, illetőleg törvényszerűség szerinti példák szerkesztésében is. Nem az a jó tanulás, hogy a nyelvtankönyv szavait magolják be csak a tanulók. Sokan propagálták az ún. „gondolkodtató” tanmódot és elsősorban a mondattani alapon felfogott nyelvtantanításban. 1854-ben, a *hódmezővásárhelyi algimnázium* II. *Tudósítványában* megjelent „Észrevételek a gimnáziumi nyelvtanítás körül” c. tanulmány írója e tanmóddal kapcsolatosan megemlíti, hogy sajnos „ezen módszer irodalmunkban csaknem egészen esmeretlen marad, egyetlen kísérletét esmerem e részben Pecz úr nyelvtanában, aki *Wurmst* után dolgozott.” A szerző Pecz Gyula „*Gyakorlati magyar nyelvtan*”, Pesten 1849-ben megjelent nyelvtanára gondolt. A szerző által is említett *Wurmst*, a népiskolák nyelvtantanításában *Becker* elveit alkalmazta. Pecz nyelvtana előszavában kitért arra, miért írta meg gyakorlati jelleggel nyelvtanát: „Azon saj-

nos tapasztalás, miszerint 14—15 éves tanuló ifjaink között számosan vannak, kik a legegyszerűbb mondatot sem tudják elemezni, bírt olyan nyelvtan kidolgozására, mely különös tekintettel lenne a gondolkozó tehetség fejlesztésére.” Maga is hivatkozik Wurmst „Sprachdenklehre” c. művére, megvallva, hogy Wurmst modorát, „amennyire csak lehetett, a magyar nyelvre alkalmazta.” Megokolja a mondatnyi alaptól való kiindulást is: „Ha a tanuló előbb mondatokban látja a szavak különböző alakjait, sokkal könnyebben tanulandja a szóragozást és szóképzést is.” Ugyanakkor e tan módszer ellenfeleivel is vitatkozik, mondván, ha valaki azt állítaná „miképp ez visszás tan mód, mert nem az elemeken kezdi, annak csak avval felelek, ha valjon a gyermek nem könnyebben tanulandja-e egy virág vagy ház alkatrészeit, ha azt előbb egészen látja és annak utána ismerkedik meg egyes részeivel.”

A mondatnyi alapon való tanítás alapelvét következetesen érvényesítette *Warga* János is magyar nyelvtanában.²¹ Még nyelvtana szótani, illetőleg alaktani részében is végig vezeti ezt az elvet, és könyve I. részében külön ad „Előismeretek a mondatnyiból” c. fejezetet, megokolván azzal, hogy „a nyelvek tanításánál, még a holt nyelveknél is, annyival inkább az élőknél, különösen pedig a *született* nyelvnél főkellék, hogy a tanítás a mondatok föl fogására alapuljon.”

Amikor *Hunfalvy* Pál tudományos igényű folyóirata, a *Magyar Nyelvészeti* megjelent (1856), a szorosabb értelemben vett nyelvészeti cikkek, tanulmányok mellett a szerkesztő teret adott — nagyon helyesen — a nyelvtan tanításával kapcsolatos problémák kifejtésének is. Különösen meg gondolkodtató volt egyik cikkének az a tétele, hogy a jó módszer csak a képzett és szak tárgyakban járatos ember kezében hasznos, ezért a magyar nyelvtan tanításában is leg főbb követelmény, hogy a tanár „a képzettség azon színvonalán álljon, melyre tanoncait irányozni feladata, a leg jobbnak kijelölt modor szerint tanítson”, azaz egészben lássa a magyar nyelvtant tanító pedagógus, hogy *mit, miért és hogyan* tanít.²² A magyar nyelvtudomány haladó tudósainak kritikája is segítette az iskolai nyelvtant tanítást. *Riedl* Szende szemlét tartott az iskolai magyar nyelvtanok felett, s megállapította, hogy e nyelvtanok „minden valódi tudományos alap nélkül szűkölködnek, s a szerzőknek a nyelvtudomány leg lényegesebb alap fogalmaiban való tökéletes tudatlanságát árulják el.” Amikor *Szvorényi* József a haladó gondolkodású, egri tanár tudományos igénnyel megírt nyelvtana — „*Magyar nyelvtan, tanodai s magán használatra*,” — Pesten 1861-ben megjelent, a nyelvtudomány képviselői első sorban köszöntötték benne

azt a nyelvtankönyvet, amely tartalmában kora színvonalán áll. Abban pedig meg is előzte korát, hogy teljes mondattant ad s — ahogyan a *Nyelvtudományi Közlemények* egyik cikkírója megjegyezte: „egész nyelvtantanítást átiszövi a szóviszonyítás (mondattan) vonalaival.”²³ Hunfalvy Pál Szvorényi nyelvtanát bírálva, azt emelte ki dicsérettel, hogy Szvorényi „eddig nyelvtanaink azon hiányait” akarván megszüntetni, hogy „egynémi hagyományos systema békói közt feledik a módszert, nyelvtankönyvében tekintettel volt arra a követelményre is, hogy „tanodáinkban olly igen lényeges nemcsak a *jót*, hanem *jól* is adni.”²⁴

Szvorényi József eddig kellően nem méltányolt nyelvtanírói munkássága mellett Riedl Szende munkáit kell kiemelnünk.

Riedl Szende magyar nyelvtana abban a tekintetben volt elmemozdító pedagógusaink számára is, hogy hangsúlyozta benne: „A nyelvtannak történetinek kell lenni, s a nyelvtan feladata a nyelvet nemcsak úgy fogni fel, amint az megvan, hanem amint lett azzá, ami.”²⁵ Uttörő jellegű volt az a kezdeményezése is, hogy nyelvtanában az eddigi gyakorlattól eltérően „az önalkotású példák” helyett íróink nyelvéből merítette példatárát. Riedl nyelvtana a hangtannal kezdí a nyelvtani ismeretek adását, majd folytatja a szótannal és befejezi a mondattannal. Külön meg is okolja ezt a beosztást: „A nyelvtan a *hangtannal* kezdődik, melynek körébe azon jelenetek tartoznak, melyek csak a nyelv érzéki oldalára, a hanganyagra vonatkoznak, anélkül, hogy a nyelv fogalmi tartalmát módosítanák... A nyelvtan további feladata a szóalkotást (szóképzés és szóviszonyítás) előadni a szótanban s végre kimutatni, mint lépnek össze a szók mondatokban, melyekben mint önálló alakzatok, s egyszersmind mint a mondat egységének tagjai szerepelnek és ez a *mondat-tan*.” Külön kiemelendő munkásságában az is, hogy kortársai közül talán a legtöbbet tett a nyelvtan megbecsülése és a nyelvtan jelentőségének kiemelése terén. Az iskolai nevelők számára is szánt nyelvtan könyvében külön sorokat szentelt a nyelvtan lényegének bemutatására: „A nyelvtan keletkezik, midőn a gondolkodó szellem, mely addig is a nyelvben megtestesült, de anélkül, hogy ezen eljárásnak törvényeit ismerte volna, önmagára figyel, beszélési működését önmaga előtt világossá teszi, annak törvényeit fogalmak alakjába önti. A nyelvtan a nyelvérzéket tudománnyá emeli.” Riedl nyelvtani és nyelvtudományi munkássága egvúttal arra is jó példa volt, hogyan kell felhasználni a kor haladó nyelvtudományi elméleteit, a külföldi szakmunkák vizsgálatainak eredményeit is az iskolai nyelvtanításban. Erre vonatkozik ez a vallomása is: „Ha a nyelvtudományban haladni, vagy annak továbbvitelében részt ohajtunk venni,

szükségképen tudnunk kell, mi eddig ezen a téren nem csak a magyarok által, hanem általában véve az emberiség által tisztába hozott ... ezen elvből indulván ki, tanulni iparkodtam, s magamévá tenni azon alapelveket s azon utat, mellyen a külföldi nyelvészet már eddig is olly bámulatos eredményeket hozott létre ezen és csak ezen úton lehet édes hazai nyelvünket, annak rendszerét, s azon alaptörvényeket, melyekre az épült, világosságra hozni, s ekkép az egyetemes nyelvtudománynak tovább vitelében is tetemes részt venni.” (Magyar Hangtan, Előszó.) A külföldi eredményeket lelkiismeretesen számon tartja, és segíti a magyar nyelvtudományt a külföld szakmunkáinak megismerésében is, de nem volt „vak utánzója külföldi forrásainak, hanem mert állást foglalni velük szemben — pl. *Humboldtnak*, *Steinthalnak* és *Müller Miksának* értéktételeivel szemben — csakúgy, mint szembeszállt a körülötte burjánzó „atomistikai” és „methaphysikai” irányzatokkal.”²⁶

Jellemzi még munkásságát az is, hogy jó érzéke volt a gyakorlati vonatkozások, köztük természetesen elsősorban a pedagógiai vonatkozások irányában is. 1858-ban *Magyarische Grammatik*-ja, 1859-ben *Magyar Hangtan*-a, 1864-ben a már említett *Magyar Nyelvtan*-a, 1866-ban pedig *Kissebb Magyar Nyelvtan*-a került az anyanyelvet oktatók kezébe. Hogy *Riedl Szende* menyire szíven viselte a magyar gimnáziumok oktatásának ügyét is, bizonyítja, hogy egyrészt külön munkában foglalkozik a gimnáziumok szervezeti ügyeivel is,²⁷ másrészt a korabeli nevelésügyi folyóiratok hasábjain is gyakran hallatta szavát, s Prágából is állandóan küld tudósításokat, könyvismertetéseket pedagógusaink okulására.²⁸

Hogy az 1860-as, 70-es években szélesebb körben és a nyelvészkedő középiskolai tanárok között is nagy tekintélye volt, mutatja az a tény is, hogy az iskolai tudósításokban, értesítőkben megjelent nyelvészeti értekezések gyakran hivatkoznak rá, s vagy elfogadják érveit, eredményeit, vagy vitáznak vele. (Az ikes ígék problémája, a „tővégi hangok”, illetőleg a „kötőhangzó” kérdése, általános nyelvészeti vonatkozások, stb.)²⁹

Szarvas Gábor egyik cikkében az 1850-es évek tudományos életét jellemezve megállapította, hogy a magyar tudományos életben garázdálkodtak a német hivatalos nyelvbe úgy, ahogy beletanult, „s különben is fölőtte fogyatékos grammatikai képzettséggel rendelkező ügyvédek, hivatalbéliek és bírák, német forrásokból merítő s a német nyelv szellemében magukat egészen beleélt tudósok, karöltve a szapora számú tudákoskodó nyelvjavítókkal.”³⁰ Az állam, a gazdasági és a hivatali élet nyelvében nagy a romlás. A magyar nyelv ügye újra a nemzeti

Riedl Szende

törekvések menedékévé lett, s a nyelvtudomány művelői a magyar nyelv művelését a nemzeti élet egyik fontos feladatának tekintették. Ezért *Hunfalvy Pál*, *Riedl Szende*, *Czuczor Gergely*, *Lugossy József*, *Brassai Sámuel*, *Fábián István*, *Mátyás Flórián*, *Budenz József*, *Ballagi Mór* stb. munkássága ebben a korszakban sem lanyhult, sőt *Hunfalvy Pál* folyóirata révén komoly erőre is kapott. Korszakunk első évtizedeiben nyelvtudományunk fontos problémája volt a magyar nyelv eredetének tisztázása. *Reguly* hagyatékának feldolgozása nyomán az ún. ugor-török háború az ugorok győzelmével végződött, s kétségtelenül bebizonyosodott, hogy a magyar nyelv a finn-ugor nyelvek közé tartozik.

A nyelvtudomány eredményes munkásságának hatására általában már az 1860-as évek előtti időszakban is sokat foglalkoztak a korabeli pedagógiai folyóiratok is egyrészt nyelvészeti vonatkozású kérdésekkel, másrészt az anyanyelv tanításának problémáival. Az ortoiógia és neológia kérdése is eleven. *Kemény Zsigmond* például a *Pesti Napló*-ban (1853) felteszi a kérdést „Kell-e napjainkban még félteni a neologizmus által nyert eredményeinket?” Válasza: „A nyelvújítás úry diadalmaskodott, hogy az ellenkező mozgalomnak zászlói és követői nem lehetnek... uralkodik ez már a tudományos irodalomban s fellépett az elemi iskolákban is.” Ez a kérdés különben 1872-ben a *Magyar Nyelvőr* meginđulásával erősebben vetődött fel, az összefüggésekre majd részletesen az 1870-es évek tárgyalásánál térünk ki.

A magyar nyelvtan kérdése és az alkalmazott nyelvtudomány problémája, a nyelvművelés és a helyesírás az 1850-es években is gondja volt nyelvtudományunknak és pedagógiai irodalmunknak. *Greguss Ágost* „Magyar Verstan”, Pesten 1854-ben megjelent munkájában külön is aláhúzta a nyelvten nagy jelentőségét, mert szerinte „aki a nyelvten alaposan tudja, szabatosan fog beszélhetni.” A Magyar Tud. Társaság nyelvtudományi szakülésein is sokszor szó esett a nyelvművelésről, de különösen a magyar helyesírásról. Az itt folyó vitát a magyar pedagógusok is figyelemmel kísérték és a helyesírásra vonatkozó reformjavaslatokról a tanügyi lapok is hírt adtak, sőt megjegyzéseikkel a reformjavaslatok megvalósítását is sürgették. A *Tanodai Lapok* 1856-ban azt közölte olvasóival, hogy „a magyar Akadémia belátván, hogy az általa évtizedek előtt megálapított nyelvrendszert és helyesírás minden élő nyelv folytonos fejlődése s a nyelvészeti vizsgálódások újabb eredményeinél fogva módosítást s mintegy megifjítást szükségelnek.” A kérdés valóban élesen vetődött fel. Az Akadémia nyelvtudományi

bizottmánya előterjesztést tett a magyar helyesírás ügyében.³¹ A bizottmány előterjesztése megállapította, hogy valóban szükség van az egyes akadémiai kiadványokkal kapcsolatban a reformokra, különösen a helyesírás elveinek és gyakorlatának a vonatkozásaiban. Az 1832-ben megjelent s 1853-ig 10 kiadást megért *„Magyar Helyesírás és Szóragasztás főbb szabályai”* c. kiadvány elvei és szabályai módosítandók! A bizottmány a helyesírás főelvét a kiejtésben jelölte meg: „... a kiejtés elve nemcsak a gyök- és tőszókon, hanem a ragok, képzők és összetételeken is uralkodik, ezeknek minden eleme a szerint íratik, mikép az külön, magára helyesen ejtetik.” Külön kiemelte az ún. ízenkénti kiejtés szerinti írást is: *hegyalja, egészség, fonja*. Egyúttal felhívta a figyelmet a szófejtésre is, mint ami a szó elemeire ad felvilágosítást. Ebben a felfogásban benne rejlik az az elgondolás is, hogy a kiejtés elve, „amennyiben ragozott, származtatott és összetett szókat egészben tekintve illet, a szófejtés által korlátozzatik.” Emlegette ez az előterjesztés a *takarékosság elvét* is, melynek alapján „minden nélkülözhető betűk és jegyek mellőzhetők.” Magyarossan helyett *magyarosan*, kissébb helyett *kisebb*, egy helyett *egy*, stb. Czuczor Gergely később az *Uj Magyar Múzeum* hasábjain a *cz* és a *c* kérdésében írt az *egyszerűsítés* elvéről is.³² A Nyelvtudományi Bizottmány már 1856-ban javasolta a „betűpótló hiányjelek elhagyását” (a'ki, a' ház' teteje, 's stb.), a melly, illy névmások egy l-lel írását.

Hunfalvy Pál külön cikkben bírálta meg az 1850-es években megjelent ún. Helyesírási Szabályokat is.³³ Az ilyennemű írások közül néhányat kiemelünk. Hunfalvy is említette *Gyurits* Antal: *A magyar helyesírás szabályai*, Pesten, 1855-ben megjelent összefoglalását. *Gyurits* figyelemreméltó megállapítása: „Nyelvtanaink eddigelé *nem igen különböztették meg a hangokat a betűktől, a mi által sok zavarnak elejét vehették volna.*” De találunk nála téves nézeteket is. Egyik ilyen téves felfogása később a pededológusok elveiben külön iskolát teremtett. A nép alsó osztályának — írta *Gyurits* — nincsen szüksége arra, hogy a helyesírás szabályait megtanulja, s tőle nem is követelhetünk egyebet, mint hogy gondolatait legalább a hangok után tudja leírni, mert a *helyesírás* egy kissé *magasabb képzés eredménye*.

Felmerült ebben a korszakban a magyar helyesírás egyöntetűségének problémája is.³⁴ A korabeli folyóiratok hasábjain is állandó a panasz: nincs egyöntetűség helyesírásunkban. A másik panasz: az anyanyelvet oktatók kevés gondot fordítanak a helyesírásra. A *Tanodai Lapokban* *Haas* Mihály *„Adalékul a magyar helyesírás kérdéséhez”* című cikkében feltárta a hibák

okait is. Hogy a magyar helyesírás tanításában nincs komoly előrehaladás, „oka tagadhatatlanul nyelvtanítási rendszerünkben rejlik s élő anyanyelvünket is úgy tanultuk, mint a holt latin nyelvet, meg lévén elégedve, ha tudtuk a szabályokat és ezekre a szükséges példákat.”³⁵

Hunfalvy Pál tapintott rá a probléma legelevenebb részére, amikor kifejtette, hogy „a helyesírás nem önálló valami, hanem a nyelvtudomány eredménye, minél fogva az egyetüli alapja a helyesírásnak. Hibáztatja azt a gyakorlatot, mely úgy tanítja a helyesírást, hogy kiszakasztja a nyelvtanból. A helyesírást kiszakasztani a nyelvtanból, „s ezt annak tökéletesítése nélkül akarni megigazítani, hiú törekvés.”³⁶ A gyakorlat oldaláról is hangzott el hasonló felfogás: „A nyelvtant kell alaposabban tanítani, mert a helyesírást is csak előre bocsátott nyelvtani ismeretek által érhetjük el.”³⁷

Hunfalvy elveit pedagógusaink igyekeztek a gyakorlat mezején is megvalósítani. Sajnos az értesítők tanúsága szerint a nagyobbik rész a helyesírás tanítása terén sem tudott szabadulni a latin nyelv tanításában követett módszerektől, és ahogyan *Fáy* András fogalmazta meg nagyon találóan, e pedagógusok tanítása révén a helyesírási és nyelvtani ismeretekben csak *„tudományos csontokat* kaptak a tanulók, *hús és lé nélkül*, vagy egészen *rendszeretlenül* kikapkodva.”³⁸

* * *

A különféle „tanmódok”-ban való válogatás szintén jellemzi e korszakot. Különösen sokat próbálkoztak az *alsófokú oktatás* területén. Az *írás* és *olvasás* tanítása kérdésében igen sokféle módszer, elv és szempont jelentkezett és kért teret a pedagógiai gyakorlatban. Sokszor jelentéktelenebb problémákról is vitatkoztak. Ilyen volt pl. az ún. „*ütenyírás*” tanmódjának kérdése. Bár voltak, akik az *ütenyírást* nevetségesnek tartották, a nagyobbik rész elfogadta és gyakorolta. *Kállay* István: „*Ütenyírás népis-koláinkban*” című írásában³⁹ a legrészletesebb utasítást adta a tanmódhoz, de legalább tudományos mezben. *Rippl* József utasításait azonban azt hiszem a kortársak sem olvasták el humoros megjegyzések nélkül. Nem hiába adta első utasításul e tanmódhoz a szerző a következőket: „A tanító minden előtt szeretettel párosult komolyságot öltön magára, mert különben a már nagyobbaknál elejente csak nevetségesnek tűnnék fel.” Nem hiszem, hogy e szeretettel párosult komoly arckifejezés mellett sem húzták nevetésre szájukat a gyerekek, amikor *vezényszóra* egyszerre kellett cselekedniük: Egy! — ekkor meg kellett fogni füzetüket, illetőleg könyvüket a pad alatt. Kettő! — ekkor feltették a padra. Három! — erre a *vezényszóra* felnyitották. Az

írás végeztével hasonló vezényszavakra jártak el a következőképpen: Egy! — behajtották a könyvet vagy a füzetet, — Kettő! — kézbe vették a pad felett. Három! — a pad alá tették. A szerző többek között megemlíti azt is, hogy ilyen vezényszavak is elhangzottak: Nézz fel! (itt azt is megemlíti, hogy „némelyek a fölnézésre így szoktak vezényelni: Levegőben!” Erre azonban már a szerkesztő sem tűrtöztethette magát, mert ezt jegyzi meg: „Ez igazolhatatlan és nevetséges vezénylet.”⁴⁰

* * *

1860 október 20-án megjelent Diploma értelmében ismét előtérbe került a magyar tanítási nyelv kérdése, és lehetővé tettett a magyar tanítási nyelv régi jogaiba való visszaállítása. A magentai, solferinoi vereségek, Bach bukása engedékenyebbé tették az osztrák önkényuralmat is. Szerte az országban a tiltakozást is jelentő nagyszabású *Kazinczy* ünnepségek és néhány ősi kollégium jubileumi évfordulóinak tüntetésszerű megünneplése is új élet kezdetét jelentette. *Tompa* Mihály a sárospataki kollégium *Kazinczy* ünnepére szerzett emlékversében elsősorban arra buzdít, hogy újra iktassák jogaiba drága nyelvünket, a magyar nyelvet:

„És zeng apáink drága nyelve!
 Íngó szellő, zúgó vihar —
 Mi szép: gyöngéd érzést lehelve,
 S midőn a harc terén rivall:
 Élet-halál, — bú — s kedvre inger’.
 Igéiben bűbáj lakik . . .,
 Behat, mint a kétélű fegyver,
 Mind a vetők oszlásáig!”

Széchenyi István *Blick*-jében kárörvendve vágta az osztrák önkényurak szemébe, hogy a jog lassan de biztosan legyőzi az erőszakot. Amikor a régi hatáskörébe visszaállított Helytartótanács megkérdezte az egyes iskolákat, milyen tanítási nyelvet kívánnak bevezetni, a válasz mindenütt az, hogy a magyar nyelvet. Hadd idézzem egy vidéki iskola értesítőjéből erre vonatkozólag a következő sorokat: „Az 1860. évi október 20-án kelt magas Diplománál fogva a m. kir. Helytartótanács régi hatáskörébe visszahelyeztetvén, 35409. sz. a. kelt leíratában felszólítja az intézet tanári testületét, a jövőben leendő oktatás nyelve felől, mire egész lelkesedéssel válaszol a tantestület: hogy a magyar nyelvet kívánja használni.”⁴¹

A magyar nyelvtudomány és a magyar pedagógiai irodalom 1860 után még jobban erőre kapott. *Hunfalvy* Pál, követve

Budenz József

Reguly Antal vonalát, megalapozta az összehasonlító nyelvészeti kutatást, s komoly segítő társat talált *Budenz József* személyében. *Budenz* komolyan megalapozott módszerességre nevelt. Folytatódott törés nélkül az az igény is, hogy a tudomány teremtsen szorosabb kapcsolatot a gyakorlattal. *Budenz* maga is több cikket írt pedagógiai folyóiratokba is.⁴²

Fontosabb műveivel (*Magyar-ugor szótár 1873—81, Ugor alaktan 1884—94.*) nemcsak a magyar nyelvtudományt gazdagította, hanem a gyakorlat mezején dolgozó magyar pedagógusaink nyelvészeti ismereteit is bővítette. Mint egyetemi tanár bőven szórta tudásának kincseit a jövő iskolák jövő magyar pedagógusai számára, s valóban igaz az a megállapítás, hogy alig volt olyan középiskolai tanár, aki az egyetemről az ő keze alól kikerülve, „a nyelv egyes tényeinek megítélésénél tisztultabb fölfogást ne vitt volna ki magával az életbe.”⁴³

Hosszú évtizedeken keresztül az ő finn nyelvtanából tanulták ifjaink a finn nyelv elemeit. Átdolgozott formában 1940-ben is kiadták ezt a nyelvtankönyvét.

Amikor 1862-ben a *Nyelvtudományi Közlemények* megindult, a folyóirat folytatta *Hunfalvy Magyar Nyelvészetének* hagyományait. A tudomány színvonalán, a gyakorlati élet, a tanítás igényeit is kielégítő cikkek jelentek meg benne. *Budenz „Szó-taglalások, és valami a magyar szóképzés iskolai tanításáról”* című írása is ennek a folyóiratnak a hasábjain jelent meg. Cikkét a magyar nyelvet tanító pedagógusok nagy haszonnal olvashatták. *Budenz* szemlét tartott magyar nyelvtanaink felett, megállapította, hogy megjelent nyelvtanaink tele vannak hibával. Különösen fontos tétele, hogy a nyelvtudománynak, illetőleg a nyelvtudomány művelőjének külön feladata, hogy tördjék az iskolai magyar nyelvtanítással is s akadályozza meg, hogy az iskolai nyelvtanítás „hibákat és ferdeségeket” szentesítsen. Az iskolai elemzéshez is okos tanácsokat adott. Megállapította, hogy az elemzés „a gyermeki elmét az analysis műtétében gyakorolja”, ezért meg kell kívánni a tanítástól, hogy „szorosan helyes, és alapos legyen, ami mellett az egyszerű, világos előadás magától értetődő kellék”. Éppen ezért a hibás elemzésekkel teli magyar nyelvtankönyveket komoly bírálatban részesítette. Így marasztalta el például *Nogáll János* Magyar Nyelvtanát is.

Az 1860-as években különösen *Brassai Sámuel* nyelvészeti, pedagógiai cikkei, tanulmányai adtak sok hasznos szempontot az iskolai munkához. Elsősorban mondattani vizsgálódásait emeljük ki, mert ezek egyrészt tele voltak vitaindító megállapításokkal, másrészt éppen a gyakorlati vonatkozások kiemelése

folytán az iskolai munkának is használható szempontokat adtak. A mondatnani alapon való tanítás erősítését is szolgálta az a megállapítása, hogy *a nyelvbeli egyén: a mondat s a nyelv sajátosságai a mondat sajátosságaiban észkelnek*. De az a tétele, hogy a mondat tartó és forduló sarka az ige, s hogy a mondatban monizmus és nem dualizmus van, mert a mondat igéből és hozzája tartozó igehatározókból áll, (Szerintem abban a rendszerben, amit mondatnak (Satz, phrase) neveznek, a nap — az uralkodó középpont, az ige!) sok vitaanyagot adott nyelvészeti irodalmunknak.⁴⁴ A *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain „*Nyelv és nyelvészet*” címmel hosszabb értekezése jelent meg. Ebben is sok hasznos szempontot találhattak tanáraink. Megállapította pl. hogy a nyelv nem cél, hanem eszköz. Cikke polemizáló jellegű. Nemcsak Hunfalvyval és Fogarassal vitázik, hanem Budenzel is meg-megvágja. Ezt a szerkesztő, *Arany* János sem nézte jó szemmel, s megjegyezte: „Csak Budenzet ne bántsuk mi! Azt hiszem, senki sem vitte annyira, oly rövid idő alatt a magyar nyelv sajátosságainak (nyelvérzékkel határos) ismeretét, mint éppen ő.” Abban azonban Brassainak igaza volt, hogy a nyelvtudomány hiányosságaira állandóan rá kell mutatni. Amikor Pesten 1862-ben megjelent *Czuczor-Fogarasi: A Magyar Nyelv Szótára* c. munka első kötete, Brassai jogosan tette fel a kérdést: „Megfelel-e ez a mű általában egy szótár, különösen egy magyar szótár eszméjének?” Válasza: nem felel meg. A szótár szerkesztőinek a nyelvfilozófiai iskola szellemében elgondolt elvei nem korszerűek. Szóelemzésükben és szóértelmezésükben sem álltak már a kor tudományos színvonalán. *Brassai* mellett a nyelvtudomány haladó erői, így *Szarvas* Gábor és *Finály* Henrik is megtámadta a szótár első kötetét. *Finály* egyenesen azt tartotta, hogy ez a szótár a külföld előtt tönkretette tudós becsületünket, s mostani formájában csak szerencsétlenség, mert nemcsak kiszámíthatatlan rossz befolyású lesz a nyelvre, hanem legalább is 100 esztendőre bevágta az utat jobb szótár kiadhatásának.”⁴⁵ *Brassai* előbb említett cikkének egyik jegyzetében maga *Arany* pl. ezt jegyezte meg ezzel a szótárral kapcsolatban: Hiány ebben a szótárban az is, hogy „nem igazít el mindig: avult-e, régi-e, újon csinált-e valamely szó.” Ugyanakkor azt is megállapította, hogy helvesli *Brassai* polemizáló írását, mert „azt sem hisszük, hogy illőbb lett volna e szótárt arvonhallgatni. (Legtöbb lan így cselekszik) mint hozzászólni, habár itt-ott gáncsolólag.”⁴⁶

* * *

1867 előtt közvetlenül komoly erjedés indult meg a magyar

közoktatásügy területén is. *Riedl* Szende, 1865-ben külön *tanár-egylet* alapítását incitványozta, és folyóiratában, a *Heti Szemle*ben sok művelődéspolitikai és iskolapolitikai vonatkozású cikket jelentetett meg. Egyik munkatársa, *Schwarcz* Gyula „*Alkotmányosság és közoktatásügy*” című Pesten, 1865-ben megjelent munkájában összefoglaló jelleggel mondott kritikát a magyar közoktatásügy kiegyezés előtti helyzetéről. Megállapította, hogy a polgári fejlődéssel nem tartott lépést sem a magyar iskolapolitika, sem a magyar közoktatásügy fejlődése. A falusi népiskolák pl. elmaradott szervezetükkel a gondjaikra bízott ifjúsággal nem érhetik el kitűzött céljukat: „Alig egy csekély töredék bír évenként kellőleg olvasni, írni megtanulni, s túlnyomórészt mihelyt az iskolából kilép, gyakran inkább zavarba hozni, mint felvilágosítani képes csupán az írott bötű.” Kifejtette azt is, hogy mindezért az osztrák tőkésosztály és a magyar birtokos osztály a felelős! A haladás erőinek kibontakozását a közoktatás területén is elfojtani igyekeztek. *Kossuth* Lajos *Schwarcz* Gyulához intézett egyik levelében (1868. márc. 3.) így marasztalta el a hatalom embereit. „...rémületes bűnlajstrom az, amely az országló hatalmat, a kormányzat közegeit, s a nemzet sorsa körüli intézkedést századokon át monopolizált arisztokráciát irtozatos súllyal terheli.”

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy ebben a korszakban a magyar tanügy és a magyar nyelvtudomány haladó munkásainak sok nehéz feladatot kellett megoldaniuk. Az 1790-es években tapasztalt igyekezettel buzgólkodtak íróink, nyelvészeink a magyar nyelv fejlesztésén, tökéletesítésén. A magyar nyelvtan tanításában meglévő elavult módszerek felszámolását is szorgalmazták. Az elnyomó rendszer legvadabb germanizációs törekvései között volt erkölcsi bátorságuk hinni a fejlődésben, és európai színvonalon magyar nyelvtudományt teremtetek. *Hunfalvy* meg is fogalmazta magatartásuk, törekvésük rugóit: „Élünk, s akarunk élni, kötelességünk dolgozni.” A hivatalos politika, a hivatalos kulturális munka, és a hivatalos tudomány a germanizálást szolgálta. Nyelvészeink és legjobb pedagógusaink az anyanyelv kultuszának neveltek munkásokat. Tudatos nyelvművelő munka folyt minden tudomány mezején. A jelszó: szépen, értelmesen, jól magyarul írni, hogy nyelvünk a tudományok területén is jól teljesítse funkcióját. Erre gondoltak pl. *Nékám* Sándor és *Poor* Imre, amikor szótáruk bevezetőjében ezt írták: „Nekünk, magyar orvosoknak nem elég csak akárhogyan, csak magyarul írjunk, hanem szükséges, hogy egyszersmind magyarul jól írjunk.”⁴⁷ Az sem véletlen, hogy a központosított germanizáló

törekvések ellenére a nyelvtisztaság kérdését éppen gyakorló pedagógusaink vetették fel újra és újra. Az iskolai értesítőkből tanítványaik számára írtak értekezéseket a nyelvtisztaságról, az idegen szavak kiküszöbölésének módjairól, a németességek elterjedésének útjáról, s a németességek elleni küzdelem eszközeiről. Az 1858. évben pl. a következő elterjedt németességekre hívta fel az egyik iskolai értesítő a figyeimet: *odalopta magát, többet jó mint szép, két hét után nálad fogok lenni, kérni hagyja magát, látogatást tesz, merre fekszik Győr, jól néz ki, stb., s „mellőzendőknek” tartotta a következő szavakat: firhang (függöny), drót (sodrony), fertály (negyed), portéka (áru), prés (sajtó), szósz (mártás), paszománt (sújtás) stb., stb.*⁴⁸ Az sem véletlen, hogy éppen a gyakorlati élet munkásai, a nyelvészkedő pedagógusok cikkeztek a magyar és német nyelv alaktanának, mondattanának összehasonlításáról⁴⁹ és ebben a keretben mutatták meg a német nyelv térhódításának nyelvi következményeit s hívták fel tanítványaik figyelmét arra, hogy ezekben az években még nagyobb kötelességük anyai nyelvükön „öntudatosan szólni s írni.”⁵⁰ Az sem véletlen, hogy éppen ezekben az években, s éppen az iskolai évkönyvek lapjain mind többen cikkeztek a magyar nyelvtanítás problémájáról. Természetesen ebben a korszakban is elsősorban azt az utat keresték, ami a régen dívott gépies és emléztető nyelvtanításból elvezet a gondolkodtató és nevelő célzatú nyelvtanításhoz. Ahogyan a kortárs *Zolnay* Károly fogalmazta meg: „A helyes nyelvtanításnak szakítania kell azzal a múlttal, amiben „a gyermekkel a száraz nyelvtani szabályokat minden előleges magyarázat nélkül gépiesen betanították, s egész szótárakat úgyszólván bemagoltattak”. Szerinte el kell érünk azt az „okszerű tanmodort, midőn a gyermek okról-okra vezetettve a beszédszerkezetben levő szellemi összefüggést folytonos figyelemmel kísérve tanulja a nyelvtant”.⁵¹ Az sem véletlen, hogy a magyar pedagógia munkásai éppen ezekben az években sokat foglalkoztak a magyar tanügy, a magyar pedagógiai törekvések múltjával is. Meg akarták mutatni, hogy az új osztrák tanrendszer éppen azért veszélyes, mert tudatosan szakított a magyar tanügy egész múltjával.⁵² A magyar szellemi élet, a magyar tudomány, a magyar pedagógia haladó erői az ellenállás álláspontját képviselték ebben a korszakban. Anyanvelvünk ügyét nem véletlenül állították ismét a vizsgálódások középpontjába, s nem véletlenül adták ki a jelszót: „*Nyelvünk kincs... buzgósággal azt tanulni, s rajta magát művelni édes kötelessége minden magyarnak.*”⁵³ Az sem véletlen, hogy *Erdélyi* János éppen 1857-ben „Majoros András emlékezete” című írásában⁵⁴ Majoros következő tételait

emelte ki: *nemzeti nyelv és műveltség nélkül nincs nemzet... s a magyar nyelvet akkor becsüljük igazán, ha tökéletesítjük, ha tanuljuk, tanulmányozzuk, s lelkünk gondjai közé foglaljuk, s nem csupán ajkunkon pengetjük azt.*

II. Az 1867—1883-ig terjedő korszak vizsgálata

A kiegyezéssel a magyar nagy- és középbirtokos osztály, s a nagyburzsoázia az osztrák nagytőkével abban is megegyezett, hogy Magyarországon útját állják a demokratikus mozgalmaknak, s a kapitalizmus kiterjesztését előmozdítják. Ez a célkitűzés motiválja e korszak oktatásügyének fejlődési irányát és menetét is. Az osztályalapon tagolt magyar iskolarendszert az uralkodó osztály érdekének megfelelően fejlesztették; az uralkodó osztály gyermekeit nevelő iskolát, a középiskolát minden tekintetben előnyben részesítették, s a szélesebb néprétegek, a munkásság és a parasztság fiainak iskoláztatási, nevelési ügyét elhanyagolták. De a rohamosan fejlődő kapitalista ipar és mezőgazdaság az elemi ismeretekkel rendelkező dolgozók ezreit igényelte, s így az elemi iskolák bizonyos fokú fejlesztése e feudálkapitalista korszaknak is érdeke volt. Ezért hívták életre az 1868: 38. t. cikket: „Törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában” (Hivatalos kiadás, Pest, 1869.). Ez a törvény sok hibája ellenére is haladó jellegű volt,⁶⁸ mert bevezette az általános tankötelezettséget és az állami ellenőrzést. A népoktatási tanintézetek körét is meghatározta: népoktatási tanintézetek az elemi — és felsőbb népiskolák, polgári iskolák és tanítóképezdék. A hitfelekezetek népoktatási intézeteit az állam főfelügyelete alá rendelte.

Intézkedett a korszerű tanítóképzésről is, s elrendelte, hogy az állam az ország különböző vidékein 20 tanítóképzőt állítson fel. E törvény értelmében a felekezeti tanítóképzők mellett így nyílt meg állami képző 1869-ben Baján, Budán, Losoncon és Sárospatakon.

Nagy hibája ennek a törvénynek, hogy a népnek nem biztosított *magasabb művelődési* lehetőségeket. Intézkedett ugyan e törvény az ún. polgári iskolák felállításáról is, és elrendelte, hogy a nagyobb községek „kötelesek felső népiskola helyett polgári iskolákat állítani és tartani fenn”, de ezt az intézkedést nem hajtották végre. Különben is ezt az iskolafajt az elemi és középiskolák közé azzal a céllal is iktatták be, hogy a kispolgárság gyermekei számára csak ez jelentse a magasabb fokú tanulási lehetőséget. A középiskola, a gimnázium az uralkodó osztály gyermekeinek tanítását és nevelését volt hivatva szolgálni.

Az 1868-as törvény rendelkezései értelmében kiadott *tanter-*

vek⁵⁶ tükrében vizsgáljuk most meg az anyanyelvi oktatás célját és formáját. A népiskolák számára kiadott Tanterv és Utasítás így határozta meg az „anyanyelvtan” tanítás célját: „A népiskolai anyanyelvtanbeli oktatás célja nem egyéb, mint az, hogy megtanuljon a nép szabatosan beszélni, helyesen írni, a mások beszédét és írását biztosan és tisztán megérteni. Igen nagyon eltéveszteni az olyan tanító a célját, ki a népiskolában a nyelvtan szabályait elvontan és rendszeresen tanítaná és a tanuló idejét a szóragozás meddő tanulására és annak alkalmazás nélküli sikertelen felmondására fordítaná.” A Tanterv tehát csak a *legszükségesebb* nyelvtani ismereteket kívánta megtaníttatni az elemi iskolában. A Tanterv részletes leírása szerint ugyanis az I. osztály nyelvtani anyaga a *beszéd és értelemgyakorlatok keretében* a helyes mondatalkotásra *szoktatás*, a helyesírás *eleminek* felismertetése, a szótagolás kérdése, *„a nyelvtani meghatározások nélkül.”* A II. osztályban a beszéd és értelemgyakorlatok keretében a mondat *„öntudatos”* ismertetése is sorra kerül. Ebben a munkában a tanító *„céloz a nyelvtani alapokra is,”* mintegy *„sejteti*, felfogatja a mondat lényeges két fő részét, s rámegegy a tárgy-, személy- és cselekvésszók ismertetésére.” A III. osztály nyelvtani anyaga a legegyszerűbb mondatok, az alany és az állítmány ismertetése. A IV. osztályban történik az összetett mondatok ismertetése, ugyanakkor megismerik a tanuló a beszédrészeket (a szófajokat), a szóragozás és a szóképzés elemeit.

Az 1868: XXXVIII. t. c. azt is elrendelte, hogy az 5000-nél több lakost számláló községek felsőnép- vagy polgári iskolákat állítsanak fel. A felsőnépiskola a teljes hat osztályú elemi iskolából szedi tanítványait, és a fiúk számára 3, a lányok számára 2 évfolyamú. A polgári iskola a fiúk számára hat, a lányok számára négy évfolyamú, és az elemi iskola IV. osztályából kapja növendékeit. A felsőnépiskolák számára kiadott tanterv⁵⁷ a tantárgyak között az anyanyelv nyelvtanának is teret ad. Az I. osztályban heti 4 órában a nyelvtani anyag „az anyanyelv mondatnyi alapra fektetett rendszeres alaktana, szoros figyelemmel a szóképzésre és a helyesírára.” A II. osztályban heti 3 órában a mondatnak kiegészítésül a körmondatok készítésének gyakorlása folyik, összekötve az írásjelek ismertetésével és használatával. A III. osztály heti 2 órában az ügyiratok készítését gyakorolja.

A felső népiskola lassan kihalt, az érdeklődés teljes hiánya miatt. 1885-ben csak 79, 1895-ben már csak 47 ilyen iskola működött az ország területén.⁵⁸

Most néhány szót e korszakban kiadott gimnáziumi tantervekről is.

A magyar közoktatásügyi minisztériumtól kiadott *első* gimnáziumi tanterv 1868-ban lépett életbe. A nyelvtani tananyag a következő: I. o. A nyelvnek mondattanra fektetett alaktana, mégpedig az egyszerű, bővített, összevont és összetett mondatokban, azok lényegének, s egymás közti különbségének megismertetésével. II. o. A mondattan tüzetes tárgyalása, különösen a *szókötés*. III. o. Szóképzés. Mondatkötés. — 1871-ben Pauler Tivadar akkori közoktatásügyi miniszter 20855. sz. a. kelt rendeletével a gimnáziumok új tantervét küldte meg az intézeteknek. Ez a tanterv csak módosítása volt az ismertetettnek.

Kármán Mór és munkatársai közreműködésével megalkoták az 1879-es gimnáziumi tantervet. Ez a tanterv az anyanyelv nyelvtanának alapos ismeretét is előírta, s hirdette, hogy az ügyes, pontos nyelvhasználaton túl némi logikai tudatossággal folyó nyelvtan tanításra is szükség van. Módszeres utasításokat is adott, s ugyanakkor előírta, hogy az oktatói munka egyik legfontosabb feladata legyen az értelmi nevelés, a gondolkodás fejlesztése.⁵⁹ Ez a tanterv az I. osztályban előírta az egyszerű mondat, a mondatrészek, a fő- és mellékmondat megkülönböztetésének megtanítását. Mondattani alapon a teljes alaktan tanítását „tekintettel a hangtani módosulásokra.” Szóképzés. A II. osztályban a nyelvtani anyag: Az összetett szerkezetű mondatok taglalása, a mellérendelt és alárendelt mondatok viszonya. A szókötés. A III. osztályban a nyelvtan *rendszeres* áttekintése folyik, s követelmény, hogy „a nyelvtan tanítása a harmadik osztályban minden ízében *tudatos* legyen.”

Az uralkodó osztály kultúrpolitikusai a középiskolák kérdésével, a középiskolákban folyó munka igényesebb formáinak megvitatásával bővebben foglalkoztak, de elhanyagolták a magyar elemi iskolai népoktatás ügyét, s benne elsősorban a magyar nyelv tanítását, a logikus és szabatos gondolkodásra nevelés e legfontosabb eszközét. Amikor Eötvös József 1870-ben jelentést tett a népiskolai törvény végrehajtásáról, kénytelen volt megállapítani, hogy a törvény végrehajtását sok dolog akadályozta. Ezek között említette a célszerű iskolaépületek hiányát, s azt, hogy meglepően nagy az iskolával nem bíró községek száma. A tanköteles gyermekek jórésze nem járt iskolába. Súlyosbította a helyzetet a kellően képesített tanítók hiánya is. Megállapította a miniszter továbbá azt is, hogy a népnevelésre fordított anyagi erő elégtelen. Rámutatott arra a tényre is, hogy a népiskolai törvény végrehajtását akadályozta a vallásfelekezeti féltékenység is: „Ez a féltékenység izgat a községi iskolák és a népiskolai törvény ellen is.”⁶⁰

A polgári iskola végeredményben ún. zsákutcás iskolatípus volt, s az itt végzett növendékek legfeljebb a hivatali segédse-

mélyzet közé kerülhettek be. Fejlődésképtelen volt ez az iskola-típus már csak azért is, mert a kispolgárság gyermekeit ez az iskolafaj a magasabb tanulmányokhoz nem segítette.

A középiskolák fejlesztésének, erősítésének ügyét azonban a burzsoázia mindig felszínen tartotta és 1883-ban megalkották az ún. középiskolai törvényt. (1883: XXX. t.c.) Ez a törvény a középiskolai dualizmus jegyében kétféle középiskolát szentesített: a gimnáziumot és a reáliskolát. E két iskola feladata volt, hogy „az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tanulmányokra előkészítse.” A gimnázium humanisztikus, a reáliskola pedig elsősorban a modern nyelvek tanításában és a természettudományos oktatásban igyekezett a tanulók ismeretkörét bővíteni. Mindkét iskolatípus 8 osztályú és érettségivel zárult. Különbség volt azonban a két iskolatípus között, hogy a gimnáziumi érettségi minden főiskolára jogosított, a reáliskolai érettségi pedig csak a műegyetemre, a tudományegyetem természettudományi karára és a gazdasági akadémiaakra.

Hogy a népiskola és a középiskola szervezetében mégis fejlődő tendenciájú változás állott be, annak köszönhető, hogy a polgárság fejlődő művelődési igényeinek megfelelően támogatott haladó tendenciát is magában foglaló pedagógiai törekvéseket is. A megfelelő törvényeket követő tantervek és utasítások az anyanyelvi oktatás területén is igyekeztek az igényesebb és módszeresebb munka felé irányítani pedagógusainkat. A különféle *Utasítások* a „tanítás menetét” is leírták és sok hasznos módszertani szempontra hívták fel pedagógusaink figyelmét: a) „A helyes nyelvtanítás a kezdő fokon, mint minden nyelvben, a magyarban is magukból a nyelvtényekből indul ki.”

b) „Az igazi nyelvtani oktatás a mondatelemző kérdés begyakorlásával kezdődik.” Menete: A mondatoknak állítmányi és alanyi részre való felosztása és a mondat többi részének megkeresése.

c) Az alaktan tanításában is a mondattani alapot követjük.

d) A harmadik osztályban a nyelvtan tárgyalása már nem a példákban indul ki, hanem az előbbi osztályokban tanult ismeretekből.

1872-től rendszeressé váltak iskoláinkban a *módszertani* értekezletek is. 1872. nov. 24-én kelt miniszteri rendelet ui. utasította a tanári testületeket, hogy havonként tartsanak értekezleteket, melyen „az előadandó tananyag meghatározottassék és az előadás *módszere* is kifejtessék.” Az eredmény nem maradt el. Ebben a korszakban igen sok módszertani vonatkozású cikk, füzet és könyv jelent meg az anyanyelvi oktatás kérdéseivel kap-

csolatban is. Az elemi iskolai oktatás segítségével megindult a *Néptanítók Lapja* (1868.). Eleinte a nemzetiségi iskolák pedagógusai számára a nemzetiségek nyelvén is megjelentették az egyes számokat. A folyóiratban sok, módszertani kérdésekkel is foglalkozó cikk jelent meg, különösen a magyar nyelvtan, a helyesírás és a fogalmazás tanításának kérdéseiről.

A koros polihisztor, *Brassai Sámuel* is újra hallatta szavát, s a magyar nyelvtan tanításával kapcsolatos módszertani elvekről és gyakorlatokról szóló írásait gyakorló pedagógusaink is nagy haszonnal forgatták. A nyelvtan tanításával kapcsolatban azt tanította *Brassai*, hogy a nyelvtant az iskolában még csak gondolni sem lehet másként, mint valamely nyelv tanítására szolgáló eszközt, minek következtében a magyar nyelvtant sem taníthatjuk más célból, minthogy az anyai nyelvet tanítsuk vele. A mondattani alapon való nyelvtanítás előnyeit is megmutatta és megokolta,⁶¹ A mondatgyénnek elsőbbsége van a szógyén felett a nyelvtantanításban. Haladásnak könyvelte el, hogy a tanárok közül már sokan „a mondatban vetik meg tanításuk alapját.” *Brassai* nyomán később *Kármán Mór* és *Simonyi Zsigmond* igyekeztek mondattani alapon felépíteni a nyelvtant s az iskolai nyelvtanokban a mondattant rendszerezőbbé tenni! *Brassai* általános módszertani elvei is meggondolkodtatók voltak a magyar nyelvtan tanításában is: Legyünk fokozatosak, soha ne előlegezzünk, legyünk következetesek, ismételjünk célszerűen, stb.

Brassai egy másik munkájában a nyelvtant tanító tanárok figyelmébe ajánlotta a nyelvtani elemzést: „Az elemzés fontosságát nem bírom eléggé szívére kötni a tanítónak. Ez kijátszhatatlan próbakő, melynek működése alatt palástolhatatlanul kiviláglik, mit fogott fel a tanuló az eddig tanultakból s mennyire bírja azt.” Az elemzés művelete szerint kétféle: logikai és nyelvtani. „A logikai elemzés abban áll, hogy a tanuló minden mondatban a subjectumot és praedicatumot jelölje ki és mondja meg.” *Brassai* az alanyi rész és az állítmányi rész elkülönítését kérte! Ezt mutatja elemzése is: Ebben a mondatban: Die Mutter erzählte den Kindern ein Märchen, a die Mutter — subjectum, erzählte den Kindern ein Märchen — praedicatum. A nyelvtani elemzés már „egyenként szedi a szókat, s mindegyiket béteszti az alá a rovat alá, amelyik alá tartozik.”⁶²

Brassai különben a nyelvtanításnak igen nagy szerepet szánt középiskolai oktatásunkban. Amikor *Bokor József* egyik munkájában⁶³ azt állította, hogy a nyelvtanítás (értvén alatta a nyelvtan tanítását) nem eszköze az észbeli tehetségek művelésének, mert a nyelvtan a szellemi bénaság valódi műhelye,

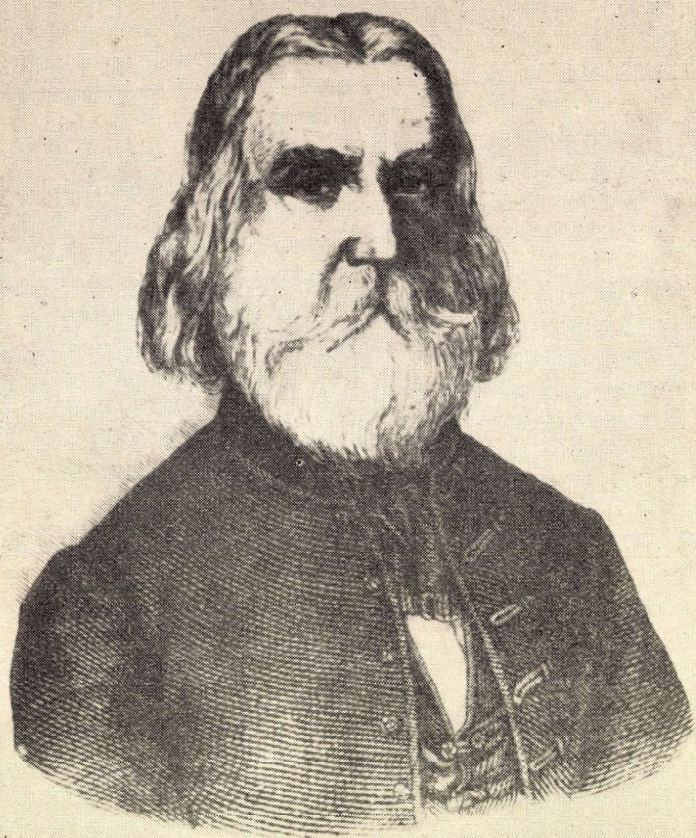
Brassai a *Budapesti Szemle* hasábjain megjelent cikkében visszautasította Bokor állításait. Nem osztotta azt a vélekedést, hogy a nyelvtantanítást ki kell a középiskolából küszöbölni, inkább azt emelte ki, hogy a nyelvtaának a középiskolában is igen nagy szerepe van.⁶⁴ A nyelvtan fontosságára egy másik cikkében is rámutatott. Ebben azt fejtegette, hogy az értelmi tehetség kifejtésére a nyelvtan, a grammatika a legjobb eszköz: „A nyelvtan fontosságát és mint észfejtő eszköznek kipótolhatatlanságát, kicserélhetetlenségét vallom.”⁶⁵

* * *

Tompa József helyesen állapítja meg, hogy „a kiegyezés után polgári iskolarendszerünk megszervezésekor korszerű tudományos vagy népszerű nyelvtanunk nem volt. Minthogy pedig közben hirtelen föllendült a hazai nyelvtudományi szakirodalom, az eredmények gyakorlati népszerűsítéséből egyszerűen kihagyták a lassú, maradiabb Akadémiát, s közvetlenül az *iskolai* nyelvtankönyvek megjavításával akarták biztosítani a polgárság korszerű művelődési igényeinek megfelelő nyelvtani kultúrát.”⁶⁶ Ezért mind nagyobb igényt támasztottak az iskolai nyelvtankönyvek irányában is. A gyakorló pedagógusok is hangot adtak annak, hogy az eddig megjelent nyelvtankönyvekben sok a hiányosság, sőt elhangzott olyan vélemény is, hogy a legnagyobb kontárok írják az iskolai nyelvtankönyveket.⁶⁷ Danninger József „Nyelvtani irodalmunk szánandó állapotáról” jellemző címmel értekezik erről a problémáról.⁶⁸

Az 1860-as évektől valóban gombamódra teremtek az iskolai nyelvtankönyvek. Ez a mennyiségi termelés azonban nem jelentett minőségi fejlődést nyelvtankönyveinkben. Tele voltak a nyelvtankönyveink tárgyi tévedésekkel, sőt naivságokkal. A nyelvtankönyvekben közölt példamondatok között ilyeneket is olvashatunk: „A toll itt van. A könyv ott létezik.” Vagy ilyen mondatmeghatározást és szabályt: „Azon szók, melyek két pont között állanak, mondatot képeznek.”⁶⁹ Szarvas Gábor a *Magyar Nyelvőr* hasábjain kénytelen volt megállapítani, hogy „olyan garázdalkodást, mint aminőt a mi tankönyveink tesznek nyelvünkön, olyat nem tettek a világ valamennyi nyelvét összevéve egyen sem.”⁷⁰ Komáromy Lajos: *A magyar nyelv az iskolában* című cikkében is azt állapította meg: „hogy nyelvünk eredeti tisztasága annyira meghomályosult, s hogy épségén az a minden ajak panaszkolta csorba van ejtve, s azt jórészt az 50-es évek óta megjelent tankönyveknek köszönhetjük, ha ugyan van valami köszönnivaló benne.”⁷¹

Az iskolai nyelvtantanítás kérdésével általában sokat foglalkozott ennek a korszaknak oktatásügyi és nyelvtudományi szakirodalma. Különösen a hiányosságok és sikertelenségek

BRASSAI SAMUEL

okaik kutatják előszeretettel. Volf György „A középiskolai magyar oktatás” című cikkében⁷² azt állapította meg, hogy a magyar nyelvtani oktatás a tökéletességnek még csak nagyon alacsony fokon áll, és az eredménnyel senki sincs megelégedve. Az eredménytelenség egyik okát abban látta, hogy a többi tárgyak oktatói azt gondolják, nekik semmi közük sincs a magyar nyelvi neveléshez, s nem is ügyelnek arra, hogy a tanuló „helyes magyarosan” fejezi-e ki magát vagy sem, s megelégszenek akármilyen felelettel, csak tárgybeli hiba ne legyen benne. Azt kívánta, hogy a magyar nyelvet végre-valahára tűntessük fel élő, organikus összefüggésben, azaz a mondatot ne a beszédén, a szót ne a mondaton kívül. Salamon Ferenc „Közzoktatásunk reformja,” Pesten 1873-ban megjelent munkájában pedig azt kívánta, hogy az iskolákban a magyar nyelvtant ne deduktív tudományul tanítsák, mert a deduktív módszerrel „abstrakciókból, az általánosságokból mennek át a tényekre, s a nyelv használatát oly formán mutatják föl a gyermeknek, mintha a grammatikusok kedvéért volna úgy, ahogy van. Leghelyesebb módszer tehát az *induktív módszer*. Salamon gondolatmenetében már benne rezeget, ha nem is a nyelvtanellenesség összefüggésében, de az elemi iskolai tanításhoz alkalmazva az a gondolat is, hogy „nem szükség, se nem jó az elemi tanításban, általában az algimnáziumokban a syntaxis bonyolultabb vagy absztraktabb régióiba erőlködni.” Az azonban helyes volt elgondolásában, hogy az elemi iskolákban a nyelvtani alapokat *szilárdabban* rakjuk le, hogy majd a gimnáziumok biztosan és gyorsabban építhessenek a meglévő alapra.

Hunfalvy Pál, Imre Sándor „Rövid magyar nyelvtan” című munkájának bírálata kapcsán az iskolai nyelvtantanítás problémáját is felvetette. A hangtan tanításával kapcsolatban pl. az volt a véleménye, hogy a hangtannal a legjobb gyermeket is el lehet vacíttani és kínzássá lehet vele tenni a magyar nyelv tanulását. Azt ajánlotta tehát, hogy a *mondattan legyen* a nyelvtantanítás első anyaga. Imre Sándor Előszavában röviden értekezett a magyar nyelv tanítás céljairól is, s a magyar nyelv fejlesztését is az iskolai nyelvtantanítás céljának tekintette. Hunfalvy azt jegyezte meg, hogy nyelvtantanítás céljai közül kihagyná a nyelv fejlesztését, „mert arra semmiféle tudományos grammatika nem lehet, mert az csak azt mutathatja meg, hogy mi hogy van jól, s hogy nincs jól, de nem képes arra, hogy újat, jobbat hozzon elé — ebben állana a fejlesztés — azt az írókra, az életre kell bízni.” Nagyon helyes Hunfalvy azon megjegyzése, hogy Imre Sándor nem járt el meggondoltan, amikor a helytelenségek közé vetté a tájnyelvi sajtóságot

is: „A helytelenségek közé nagyon óvakodnám a tájnyelvbeli sa-
játságokat is odavetni, akár a hangok kiejtésében álljanak azok,
akár egyes szókban.” Inkább használjuk fel az iskolában a táj-
nyelvet beszélő tanulók tájnyelvi sajátosságait tanításunkban,
mert azokon „mint élő példákön lehet megmutatni” a tájnyelvi
sajátságokat. Sem nevetségessé nem kell tenni, sem hajhászni
nem szükséges a tájnyelvi formákat.⁷³

* * *

Már említettem, hogy a 70-es években sok magyar nyelvtan-
könyv látott napvilágot. Éppen a megjelent nyelvtankönyvek
hiányosságai miatt a nyelvtudományban és a pedagógiában jár-
tas tudósaink maguk próbálták jó magyar nyelvtani könyveket
szerkeszteni. A követelményt *Szarvas* Gábor így fogalmazta
meg: „Aki grammatikát ír, attól méltán megvárjuk, megkövelei-
jük a tájékozottságot, hogy tudja, miben és hol van hiány, mit
kell és lehet pótolni, kutasson, járjon utána az adatoknak, mun-
kálkodjék közre a határozatlan kérdések megállapításában.”⁷⁴
Ezeket a sorokat *Bodnár* Zsigmond nyelvtankönyvének bíráló-
tával kapcsolatban írta le. (vö. *Bochnár*: Magyar Nyelvtan. Pest.
1873.) *Bodnár* Zsigmond nagy tudású gondolkodó fő. Nyelvtan-
könyvében igyekezett korszerűbb munkát nyújtani. Nyelvtaná-
nak részei: I. A hangok és jegyeik. II. Szótagok és szók. III. Szó-
elemek. IV. Szók. V. A mondat és főrészei (állítmány, alany). VI.
A mondat mellékrészei. (A melléklet: jelző), a kiegészítő v.
mondattárgy a határozók). VII. Az önálló és összetett mondat.
Szóalaktan. Szóviszonyítástan. Ahhoz az iskolához tartozott,
amelyik *Humboldt* nyomán azt hirdette, hogy a nyelv állandó
mozgásban, alakulásban él, s az embertől nem független. A
nyelv konvencionális és történeti jegyek összege, s a nyelven
minden ember bármi csekély mértékben változtathat, akár ké-
nyeemből, akár szeszélyből, akár újítási viselkedésgből, akár íz-
lésből, hisz maga az ember teremti a nyelvet napjainkban is.”⁷⁵
A *Magyar Nyelvőr* elveit követő *Volf* György súlyosan elmarasz-
talta a *Magyar Tanügy*-ben megjelent bírálatában *Bodnár* nyelv-
tanát.⁷⁶ Nagy vita kerekedett a magyar nyelvtani irodalom
problémáiról, s ez a vita, különösen akkor vetett nagyobb hul-
lámokat, amikor *Simonyi* Zsigmond nyelvtankönyvei is megje-
lentek. *Simonyi* Zsigmond nagy tudását, vitatkozó kedvét, jó pe-
dagógiai érzékét kamatoztatta vitázó írásaiban. Sok helyes el-
vet és gyakorlatot találunk bennük. Egyik bírálatában azt jegyzi
meg, hogy az anyanyelvi nyelvtani oktatásnak feladata elsősor-
ban az, hogy a nyelvtani alapokat tudatosakká tegye és a nyelv-
tani kategóriákat megértesse.⁷⁷ *Simonyi* Zsigmond olyan német
munkának a bírálata kapcsán írta le a nyelvtan fontosságát hir-

dető sorokat, amelyben a szerző azt hirdette, hogy nincs szükség az anyanyelv nyelvtanát tanítani. Ez a felfogás különben nálunk is kísért már a 70-es évek óta. *Bárány* Ignác „Tanítók Könyve”, Budapest, 1873-ban megjelent írásában nem beszél nyelvtan tanításról, hanem csak nyelvgyakorlatokról, s azt hirdeti, hogy ne árasszuk el a tanulókat szabályokkal. Benne rezeg soraiban az a felfogás is, amit később igen élesen *Hunfalvy* Pál így fogalmaz meg: „Nem tudom, nagyot véték-e, ha kimondom, hogy semmiféle magyar nyelvtan nem kell olyan népiskolában, amelynek növendékei magyarul beszélnek, és a gimnáziumi magyar nyelvtantanítástól inkább azt kell követelnünk, hogy a helyes magyarságra tanítson.”⁷⁸

Simonyi Zsigmond munkássága éppen azért haladó jellegű, mert sok cikkében állt ki a rendszeres nyelvtantanítás mellett, és minden eszközzel propagálta a magyar nyelvtantanítás újjáalakításának szükségességét. 1876-ban azt írta: „A magyar nyelvtanítás reformja nyelvtanainknak nagy hátramaradottságát és nyelvtudományunknak nagy előrehaladottságát tekintve, immár elodázhatatlan szükség.” Az iskola mögötte maradt a tudománynak. *Szvorényi* József és *Riedl* Szende korában elfogadható nyelvtanai elavultak. Sok a tudománytalanság iskolai nyelvtankönyveinkben, meg kell oldani a vitás kérdéseket is. Helytelen az iskolákban kötőhangzós vagy segédhangzós elmélet szerint tanítani a szótökről.⁷⁹ (Ebbe kapaszkodott bele *Hunfalvy*, s kerekített széles vitát az ún. *szótövek iskolai tanításának kérdéséről*.) Egy másik közleményében *Simonyi* erősebben húzta alá, hogy az iskolai nyelvtantanításban a mondati alap a helyes, és az anyanyelvi oktatásnak mindig a mondatból kell kiindulnia.⁸⁰ Követelményként vetette fel azt is, hogy a pedagógusok előtt tisztázni kell végre, mi a nyelvtantanítás célja népiskoláinkban és középiskoláinkban. Meg kell oldani azt a nagy kérdést is, hogy a nyelvtanból mit és hogyan kell tanítanunk. A népiskolákban ne kínozzuk a gyerekeket tudós fogalmakkal, tételekkel, de tanítsuk meg jól az alapfogalmakat és rakjuk le a magyar nyelvtani ismeretek szilárd alapjait.⁸¹

Amikor *Simonyi* modern, korszerű nyelvtankönyvei megjelentek, a pedagógusok zöme örömmel fogadta. Mégsem maradtak sokáig forgalomban, mert „a reakció mindent elkövetett a középiskolából való eltávolításuk érdekében”.⁸² *Thewrewk* Árpád éppen az új grammatikus iskola vívmányait, eredményeit (a beszéd egyetlen reális szakasza a mondat, az analógia kérdései, a szó jelentésével kapcsolatos vizsgálatok, az asszociációs hangváltozások vizsgálata stb.) nem ismerve, (pedig a fiatal *Gombocz* Zoltán, éppen *Simonyi* biztatására cikksorozatban fog-

lalkozik e kérdésekkel a Nyelvőr lapjain), azt írta Simonyi munkásságáról, hogy Simonyi nyelvészkedésének képtelenségeit számos példában találja meg iskolai nyelvtanában.⁸³ Kétségbe vonta Thewrewk Simonyi jó nyelvérzékét, és rosszakaratúan azt állította, hogy Simonyi gyöngé magyar nyelvész, mert azt Magyar Nyelvtanának mind a négy kiadása bizonyítja.⁸⁴ Egy másik Simonyi-ellenes bíráló azt vetette Simonyi szemére, hogy nagyon eredeti, s hogy a nyelvtani anyagot mondattani szempontból tárgyalja, tehát „...sajnálkozni kell azon az ifjú nemzedéken, mely ilyen bányából meríti nyelvkincsét”.⁸⁵ Még Riedl Frigyesnek is az volt a véleménye, hogy „Simonyi Kis Nyelvtanát nem tartom méltónak... a szerző többi tudományos műveéhez”. Az Egyet. Phil. Közlöny hasábjain megjelent hosszabb bírálatában (1882:573) Riedl kifejti, hogy Simonyi nyelvtanának három fő sajátága van: „az induktió, a mondatból kiinduló módszer, a határozók új beosztása, és az igeidők az eddigtől eltérő felfogása”. Riedl kritikával illeti e sajátságokat, s különösen Simonyi határozó rendszerét tartja elfogadhatatlannak.

Simonyi törekvése haladó jellegű volt, mert egyrészt a nyelvtudomány vívmányait nyomon követte s az új módszertani iránynak, az új grammatikus iskolának eredményeit közvetítette, másrészt azt a célt tűzte maga elé, hogy az iskolai nyelvtankönyveibe is rendszert vigyen, és nyelvtankönyveit olvasható, illetőleg tanulható stílusban írja meg. Akkor, amikor a gyakorló pedagógusok az egyöntetűség, az egységes eljárás hiányát emlegették, a gyakorlati oldalról valóban meggondolkoztató problémát vetettek fel. Egyesek éppen ezért azt kívánták, hogy azokat a nyelvtani tényeket, amelyekről a nyelvtudomány maga is vitatkozik, ne vigyék be az iskolába.

A gyakorlati pedagógusok mindgyakrabban cikkeztek arról is, hogy a nyelvtanítás nem kap elegendő módszertani segítséget. Az egykorú iskolai évkönyvek beszámolóiban is azt olvashatjuk, hogy „neveléstani irodalmunk nagy gondot fordít ujjabb időben a nyelvtani kézikönyvek bírálatára”, de általában keveset foglalkozik a magyar nyelvtanítás módszerének kérdésével. Hogy a gyakorló pedagógusok mennyire igényelték az ilyen munkákat is, mutatja az a tény is, hogy mikor a nyelvtanítás eredménytelenségéről írnak, megemlítik, hogy a rossz nyelvtankönyvek mellett a sikertelenség oka sok esetben az, hogy nem elég tervszerűen tanítják a magyar nyelvtant. Elemi iskolai és középiskolai oktatóink nagyobbik fele tisztában van a nyelvtani anyaggal, kevés a nyelvtani ismeretekben járatlan, vagy tájékozatlan pedagógus, de annál többen vannak pedagógusaink között olyanok, akik vagy egyáltalában nem foglalkoztak a nyelv-

tanítás módszerével, vagy olyanok, akik egészen hibás módszereket követnek. *Ballagi* Mór egyik írásában be is mutat egy hibás eljárást: „Hazai tanügyünk mai állapotában az a materia peccans, hogy középiskoláinkban a tanárok *egyetemi előadásokat tartanak*, aminek azután az a következménye, hogy az egyetemen viszont a tanárok kénytelenek elemi dolgokkal bibelődni, hogy magokat, jobbára éretlen hallgatóikkal megértethessék.”⁸⁶

Sokan hiányolták azt is, hogy a tanítóképzőkben és az egyetemeken kevés útbiztosítást kapnak a jövő pedagógusok tanításmódszeres tanítására. De vannak adataink a helyes kezdeményezésekre is. A sárospataki áll. tanítóképezde Értesítőjében ezt olvassuk: „Utmutatás adatott általában az anyanyelv minként tanítására, hogy a száraz nyelvszabályok betaníttatása árán ne váljék lélekölő foglalkozássá, hanem helyes tankezelés mellett a tanító kezében szellemképző eszköz legyen, s alkalmas legyen az összes lelki, főként pedig gondolkodó s értelmi képességek fejlesztésére.”⁸⁷ A tanítóképzőkben adott módszeres útbiztosítás azonban egyrészt nem volt teljes, másrészt megfelelő szaktanár sem állt rendelkezésre, s nem utolsó sorban a tanítóképezdekbe került tanulók sem voltak mindenben alkalmasak az elmélyültebb munkára. Egyik kortárs azt panaszolja, hogy a tanítóképezdekben felvételre jelentkező „15—18 év közti ifjak botrányos módon járatlanok a helyesírásban, értelmesen olvasni nem tudnak, a mondatokat s beszédrészeket megkülönböztetni nem képesek.”⁸⁸ Egy másik kortárs tanúsága szerint azzal szokták vádolni a magyarhoni tanítóképezdeket — s megjegyzi, hogy nem alaptalanul, — hogy: „ezen intézetek csakis gépileg idomított, de úgy társas műveltség, mint életismeret, s kivált magasabb tudományos képzettséget nélkülöző egyéneket szolgáltatnak a közéletnek.”⁸⁹

Mivel az iskolába kerülő pedagógusok között többen gyenge elképzettséggel kezdték meg gyakorlati munkájukat, méltányos volt az a követelmény is, hogy a magyar nyelvtankönyvek szerkesztői, írói törődjenek többet nyelvtankönyveink módszeres felépítésével, és adjanak minél több módszertani vonatkozást is a gyakorlati pedagógusok segítségére. Sajnos, a nyelvtankönyvek ebben a tekintetben nem elégítették ki a pedagógusok jogos igényeit. Sem a szemléltetésre, sem a helyes nyelvtani elemzésre nem adtak elegendő példát: De az már komoly haladás, hogy a nyelvtankönyvek szerzői közül néhányan külön is felhívták a pedagógusok figyelmét a nyelvtani elemzés fontosságára. Így tett pl. *Zárai* Ödön is nyelvtanában. Röviden le is írja a nyelvtani elemzés lényegét és célját: „Elemzésnek neveztetik azon eljárást, amelynél fogva a mondatokat részekre, elemeikre fölbontva a

nyelvtani szabályokat gyakorlatilag alkalmazzuk. Ez szolgálja a gyermek kezébe azon kulcsot, melynek segítségével könnyű szerrel juthat a nyelvtani száraz szabályismeret tárházába. Egy mondat helyes elemzése eléggé tanuskodik arról, hogy miként sajátítá el a gyermek a szükséges nyelvtani ismeretet. Ez tehát az iskolában a nyelvoktatás legmegbízhatóbb barométere, melyben annak gyakorlati értéke a jelző higany.”⁹⁰ Sajnos, a korabeli szakirodalomban éppen a helyes nyelvtani elemzésre vonatkozólag kaptak tanáraink a legkevesebb konkrét utbaigazítást. Ritkán jelent meg olyan gyakorlati jellegű tanulmány, mint pl. Révfy Ferenc: „A magyar nyelv és irodalom a budapesti állami felsőbb leányiskolában” című értekezése.⁹¹ A gyakorlati munka számára adott segítséget benne. Helyesen állapította meg, hogy a helyes nyelvtanítást a gondolkodni tanítás egyik legfontosabb eszköze. Különösen fontos munka az elemzés. Ez valósággal „logikai torna”, s a helyes irányú gondolkodásra nevelés fontos eszköze. Részletesen tájékoztatta pedagógus társait saját gyakorlatáról. Munkájában két irányú volt a nyelvtani elemzés: mondat- és szóelemzés. Mondatelemzésének menete: a) Egyszerű — összetett mondat, b) Összetett mondat: fő- és mellékmondat, c) A mondatrészek elemzése. Állítmánnyal kezdjük az elemzést, „mert azt mindig bizonyosabban eltalálja a leggyengébb tanuló is, s erre is tekintettel kell lennünk.” Az alany megtalálása a következő lépés. Majd kimondjuk és aláhúzzuk az alanyt és állítmányt, s rámutatunk, hogy ezek a *főrészek*. Majd keressük a mellékes részeket: a jelzőt, a kiegészítőt (tárgyas kiegészítőt) s a különféle határozókat. Ezek a *bővítő* részek. Ezután térünk rá a beszédrészek (szófajok) elemzésére. Jó *észturna* a szó elemeinek kielemezése is. E szót: *becsületességgel* így elemezzük: elhagyjuk az utolsó elemet *-gel*, marad: *becsületesség*. Most nézzük, hogy a szó alapjelentése változott-e. Nem, tehát ezen elem *rag*. Elvesszük a második elemet: *-ség*, marad: *becsületes*. E szó melléknév, de ha az elvett *-ség* elemet hozzátesszük, akkor főnév. Mi tette főnévvé? A *-ség* elem. Tehát a *-ség* főnévképző. Elhagyjuk a következő *-s* elemet. Marad: *becsület*, főnév, *-es* elemmel melléknév volt, tehát *-es* melléknévképző. Következik az *-et* elem elválasztása. Marad: *becsül*. Ez ige, de hozzáfűggesztvén az *-et* elemet, főnév lesz: az *-et* elem, főnévképző. Elmarad az *-ül*, s marad: a *becs*, s az ott maradt rész már tovább nem elemezhető: *tőszó*.

Gyakorló pedagógusaink sajnos éppen az ilyen természetű munkákkal maradtak adósak. Az 1851—1880 közötti esztendőekben az értesítők hasábjain megjelent nyelvészeti vonatkozású és a nyelvtanítással kapcsolatos dolgozatokat számontartó bibliográfiákban kevés olyan írást találtam, amely a nyelvtanítási-

tás gyakorlati kérdéseit vetette fel. Az iskolai helyesírásról és nyelvművelésről már többen értekeztek. A helyesírás különben ebben a korszakban a nyelvtudomány számára is igen eleven probléma volt. Szarvas Gábor „Következetlenség a helyesírásban” című cikkében ⁹² azt állapította meg, hogy nagy a habozás, kételkedés az írásban; ahány munka, annyi orthographia. Az iskolában tanító pedagógusok is gyakran adták fel ezt a kérdést: Mire lehet alapítani a magyar helyesírást? A helyes ejtésre vagy a szófejtésre, vagy mind a kettőre? A helyes ejtésre? De hiszen a helyes ejtés: *foktam, attam, eszt, aszt*. A szófejtésre? De hát nem így írjuk: *evni, szépvé, hosszú, olvasj! Hunfalvy* Pál ugyan csak a Nyelvőr hasábjain szól hozzá e problémához. Lehet-e a kiejtés a magyar helyesírásnak *egyetlen* alapja? Vitatkozik Szarvas azon javaslatával, hogy fogadjuk el a kiejtést helyesírási kalauznak. De vajon következetesek leszünk-e, ha *tuttam, tunnék, fokszt, foktam*-féléket írunk. Talán következetes a fülnek, de sohasem a szemnek. Következetesség csak úgy volna elérhető, ha vagy a szófejtést, vagy a kiejtést tennők *despotává*. Szarvas Gábor megmutatta, hogy a szófejtés nem lehet despota, de vajon lehet-e a kiejtés egyedül? Válasza: a kiejtést magyar helyesírási elvnek a szófejtés *ellenőrzése* nélkül nem szabad elfogadni. A szófejtés által ellenőrzött, igazolt, s néha talán mérsékelt kiejtés lehet csak a mai helyesírásunk szabálya. Szarvas Gábor a helyes ejtést húzta alá, Hunfalvy a szófejtés elvét emelte hozzá. Vitájuk komoly tanulságul szolgált gyakorló pedagógusaink számára is, különösen abban a tekintetben, hogy világossá vált előttük: a helyesírás nem önálló valami, hanem az alkalmazott nyelvtudomány része s ahogyan nem nélkülözheti a helyesírás a nyelvtudomány tanulságait, úgy az iskolai helyesírás tanítás sem lehet eredményes a nyelvtani alapok ismerete nélkül. Ennek a korszaknak problémája volt a helyesírás egyszerűsítésének kérdése is. Hunfalvy 1873-ban azt javasolta, hogy ideje volna az egyszerűsítés elvét komolyabban fontolóra venni. Már a régebbi időkben fel-felmerült az ún. „takarékoság elvének” hangoztatása. Az 1870-es években megérett az idő arra, hogy az Akadémia is állást foglaljon a magyar helyesírás reformja ügyében. Hunfalvy Pál az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának készített elaborátumában ⁹³ megállapította, hogy az Akadémia helyesírása, s az Akadémián kívül élő irodalom helyesírása között mind láthatóbbá lett a különbség. Ezt a különbséget meg kell szüntetni. Már 1856-ban ezért javasolták egyesek, hogy az Akadémia vegye vizsgálat alá helyesírási szabályzatát, és a szükségesnek vagy célszerűnek mutatkozó változás vagy javítás iránt adjon véleményt. Annak idején javaslat alapján emelték

szabállyá pl. a hiányjelek elhagyását (pl. 's, a fiú' tolla stb.), s az ly-nek használatát lly helyett. Az 1856-i javaslat azonban nem szüntette meg, sőt inkább szaporította a bizonytalanságokat. 1874-ben újra felülvizsgálták az Akadémia helyesírási szabályzatát. Az akkori tanácskozáson felmerült az a határozatterv is, hogy csak a kiejtés legyen az alapelv. Az 1877-i szabályzat azonban nem ezt tanítja, hanem azt, hogy a magyar helyesírás négy elv keveredésén alapszik: a kiejtés, a szóelemzés, a hagyomány és az egyszerűsítés elvén. Az iskolai nyelvi oktatást azonban az 1877-i szabályzat egyszerűsítése sem elégítette ki. Elmaradt ugyan a hiányjelek felrakása, a régebbi kettős lly helyett az -ly-et vezette be, a kiejtés elvét jobban kiemelte, mégis ez a reform éppen azért nem elégítette ki a gyakorlati pedagógusok zömét, mert radikálisabb egyszerűsítést vártak. Különösen sokan kívánták a cz-nek egyszerű c-vel való írását. A Tanáregyesületi Közlöny egyik cikkírója 1869-ben azt írta, hogy a c harcában az Akadémiát tekintélynek nem ismeri el sem tanítványai előtt nem tanítja jogosnak a cz írását. (Simonyi Zsigmond, pl. nyelvtankönyvében következetesen c-t ír.) Az Akadémia azonban kitartott álláspontja mellett, és az egyszerű c helyett még sokáig cz-t írat.

A nyelvművelés, a nyelvvédelem problémájáról néhány szót! Nem véletlen, hogy a pozsonyi gimnázium értesítőjének hasábjain jelent meg Szarvas Gábor „Magyartalanságok” című értekezése. A gyakorló pedagógus és elmélyült tudós minden erénye csillog benne. Szarvas a magyar nyelvben gyorsan szaporodó hibákra, helytelenségekre mutatott rá. Már ebben felvetette egy hivatalos nyelvjavító, nyelvvédő egyesület eszméjét. Fejtegetéseire első komoly visszhangként Arany László válaszolt „*Rontsuk a nyelvet — ahogy lehet*” c. cikkében. Szarvas elgondolásait szélesebb körben kívánták az oktatásügy felelős vezetői is terjeszteni. Szarvas Pestre került, s az Akadémia reá bízta új nyelvművelő, nyelvtudományi folyóiratának, a *Magyar Nyelvőr*-nek szerkesztését. Az 1872-ben megjelent folyóirat első számában olvashatjuk programját. Feladatunk: a nyelvben a helyesség visszaállítása, a tisztaság előmozdítása, a legjellegzetesebb és legveszélyesebb nyelvi hibák kipellengérezése, a nyelv iránti érdeklődés terjesztése, s nem utolsósorban az iskolai nyelvtanítás problémáinak számontartása. A szerkesztőnek és munkatársainak jó érzéke volt a gyakorlati kérdések helyes felvetésére is. Szarvas úgy képzelte, hogy a Nyelvőr a gyakorlat mezején dolgozó pedagógusoknak is felmérhetetlen segítséget jelent, s azért panaszkodott egy ízben keserűen arról, hogy a Nyelvőr előfizetőinek sorába éppen a néptanítók jelentkeztek a legkeve-

sebb számban. A nyelvművelés, a nyelvtisztaság, az iskolai nyelvtanítás problémáiról írt cikkek valóban az iskolai munkák leggyakorlatibb problémáit vetették fel. Különösen nagy jelentőségű nyelvtisztító mozgalmunkban az a kezdeményezésük, hogy az iskolai élet nyelvét, a tankönyvek nyelvét is állandóan reflektorfényben tartották. Hogy a leíró magyar nyelvtan ügye is elevebb probléma lett, elsősorban Szarvasék érdeme. Az iskolai magyar nyelvtanítás fejlődését segítették elő azzal is, hogy az iskolai nyelvtankönyvek számon tartásával, igényes megbíráásával a jó nyelvtankönyvek megíratását, elkészítését szorgalmazták. A kortársak is úgy látták, hogy a Magyar Nyelvőr „nyelvünk ismeretének és a magyar nyelvtan tudományos megállapításának terén sok érezhető hézagot fog betölteni. Mert szégyen ugyan, de meg kell vallanunk, hogy még most sincsen tudományos igényeinket kielégítő magyar nyelvtanunk.”⁹⁴

Segítette az iskola nyelvművelő munkáját a *Magyar Nyelvőr* és *Gyulai Pál*, illetőleg a *Budapesti Szemle* munkatársainak elvi vitája is. Akkor, amikor Szarvasék a nyelvromlás tényeit számbavették, s amikor a felelőtlen újításnak gátat emeltek, valójában az iskolai nyelvművelés helyes irányát is segítették. A *Budapesti Szemle* munkatársai pedig pozitív munkát végeztek abban a tekintetben, hogy következetes harci kedvvel mutattak rá a Nyelvőr túlzásaira, s a Nyelvőr munkatársainak nyelvi, nyelvhelyességi babonáira. *Führer* Ignác: „*Magyartalanságok, betűrendben*. Gyakorlati nyelvkalauz mindazok számára, kik a helytelen vagy idegenszerű kifejezéseket kerülni s a megfelelő magyaros kitételeket elsajátítani akarják” című kiadványa bírálata kapcsán a *Budapesti Szemle* munkatársa dicsérrel említi meg, hogy a könyv szerzője inkább a *szólások hibáit kutatja*, s helyesebb elvet követ, mint Simonyi, aki inkább csak a *szókat üldözi*. (Simonyi: *Antibarbarus* c., 1879-ben megjelent munkájára céloz a bíráló.) A kritikus szerint többet használ a nyelvnek, ha a nyelv hibás szólásait irtjuk, mintha csak „egyes szókra puskáznak”, mert „a nyelv szervezetét nem a rossz szó, hanem a rossz szólások dűlják föl.”⁹⁵ *Arany János* fogalmazásában: „Az egyes szók csupán levelei a nyelv törzsökének: a szóköti formák ellenben azok a nemes erek, melyeken a fa éltető nedve kering — dűljük fel és a fa nem lesz többé.” A Magyar Nyelvőr elveivel és gyakorlatával vitázó irodalom keretében sok helyes szempont került megvitatásra az iskolai nyelvvédelem, illetőleg nyelvművelés szempontjából is. Helyes elvként állapítják meg, hogy az idegen szavak üldözésében nem merülhet ki az iskolai nyelvvédő munka, s a purizmus az iskolai munkában csak úgy helyénvaló, ha az idegen szó helyébe jó és egyenértékű

magyar szót képes állítani.⁹⁶ Ezért az iskolai nyelvvédelmi munka a tiltások helyett inkább a nyelverősítés, a nyelvgazdagítás munkáját végezze. Különösen szükséges a jó magyar nyelvérzek ápolása. Helyes az az iskolai nyelvművelő munka is, amelyik a tanuló nyelvét művelté kívánja tenni, szókincse gazdagításával, a kifejező képesség erősítésével, egyszóval amelyik mélyebb, igényesebb nyelvi kultúrára nevel. *Simonyi Zsigmond „Helyes Magyarság”* című kiadványában e korszakban rögzített elvek szerint kívánt kézikönyvet adni a magyar pedagógusok és a magyar tanulók kezébe.

Ennek a korszaknak az áttekintését nem fejezhetjük be anélkül, hogy rá ne mutassunk arra: a magyar tudomány — jelen esetben a nyelvtudomány — haladó művelői rajta tartották a szemüket az iskolai magyar nyelvtanítás problémáin is. A nyelvtudomány munkásai vetették fel a leíró magyar nyelvtan, az iskolai nyelvoktatás és nyelvművelés, a helyesírás-tanítás kérdéseit, ők képviselték a kezdeményező erőt, s csak sajnálni tudjuk, hogy a pedagógusok zöme nem követte őket szívvel-lélekkel haladó jellegű kezdeményező munkájukban.

III. Az 1883—1900-ig terjedő korszak vizsgálata

A dualizmus válságának jelei ebben a korszakban már elszaporodnak. A magyar birtokos osztály egy része nagyobb politikai és gazdasági önállóságra törekszik és szembe fordul az osztrák érdekeltségekkel. Elégedetlenkedik a kis- és közép iparos, nyomorog a szegényparasztság. Az értelmiség a nemzeti szellem jegyében fordul a dualizmus politikája ellen. A munkásmozgalom a falun is befolyást gyakorol a nincstelen agrár-tömegekre, s az ipari munkásság mozgalmai erőt kölcsönöznek az agrárproletár mozgalmaknak is. Ugyanakkor a reakció erői a terror jegyében fojtanak el minden forradalmi tervet és megmozdulást.

Az osztályharc kiszélesedésével és kiélesedésével a nevelés fontos tényezővé vált. A polgárság igyekezett a pedagógiai reformtörekvések jegyében a magyar oktatás szervezetére és módszereire vonatkozólag is osztályérdekeinek megfelelően intézkedni. Nem véletlen, hogy ebben a korszakban is elsősorban a középiskolák kérdése került előtérbe. A burzsoázia érdekeinek megfelelően az 1883:30. t. c., az ún. Trefort-féle középiskolai törvény is a polgári pedagógiai reformirányzatok jegyében kívánta a középiskolák tanügyét határozottabb elvek szerint rendezni.

Ezekben az években pedagógusaink is elsősorban a közép-

iskolai nyelvi nevelés és ezen belül is a magyar nyelvtanítás kérdéseivel foglalkoztak.

Mint jellemző tényt közlöm, hogy *Hunfalvy Pát Nyelvtudomány és nyelvtanítás* c. munkájában arról is beszélt, hogy a népiskolában nem is kell a magyar nyelvtant tanítani, és csak a középiskolában van rá szükség.

Hunfalvy e könyvének problematikája egyúttal tükrözi azt is, hogy milyen kérdések kerültek előtérbe a magyar nyelvtanításával kapcsolatban. Előtérbe került elsősorban a magyar nyelvtanítás sikertelenségének kérdése. Hunfalvy szerint a sikertelenség oka elsősorban a jó nyelvtankönyvek hiánya és az a tény, hogy a legújabb nyelvtankönyvek mondattani alapon tanítják a nyelvtani ismereteket. Hunfalvy itt elsősorban *Simonyi* mondattani alapon írt nyelvtankönyveire gondolt.

Oka a sikertelenségnek szerinte az is, hogy sok olyan anyagrészt is tanítanak, ami nem való a középiskolába. Ezzel kapcsolatosan Hunfalvy elvetette *Simonyinak* a teljes és nem teljes szótövekről való tanítását, és azt hangoztatta, ez a kérdés nem való a középiskolába. *Simonyinak* pedig az volt a véleménye, hogy a teljes és nem teljes szótövek elméletét célszerű a középiskolai tanításban is követni. *Simonyi*: „*A szótők az iskolában*” c. cikkében fejtette ki a gyakorló pedagógusok számára is nézeteit erről a problémáról.⁹⁷ Hunfalvynak más volt a véleménye. Szerinte: „a magyar képezett és ragozott szókban *segéd*-hangzók fordulnak elő, melyek a szóknak se tövéhez, se képzőjéhez, vagy ragjaihoz nem tartoznak, melyek tehát se a tök, se a képzők vagy ragok jelentős állományának nem részei, mert egyedül a kiejtést könnyebbítik, s azért *segédhangzók*.” Hunfalvy elve továbbá az is, hogy az iskolában csak arra lehet építeni, ami a nyelvtudatban él. Hunfalvy még 1874-ben a nyelvtannak mondattani alapon való tárgyalásáról beszélt: „a mondattan legyen a könyvnek vagy tanításnak elején”, most azonban ettől is eltér, és elítéli az alaktnak mondattani alapon való tanítását, mert a magyar nyelvtannak oly gazdag az alaktana, hogy azt mondattani alapon helyesen tanítani nem lehet. *Szinnyei* József a Hunfalvy—*Simonyi* vitában egyeztető álláspontot foglalt el.⁹⁸ *Szinnyeinek* ui. az volt a véleménye, hogy a teljes és nem teljes szótövek elmélete tudományos szempontból egészen helyes lehet, de a középiskolának alsó osztályaiban nem célszerű tanítani. A kérdés ez: „ha a változó szótövek elmélete helyes is, szabad-e ezt a középiskolában tanítanunk”.⁹⁹ A mondattani alap kérdésében *Szinnyei* azt tartotta helyesnek, ha „az alaktant mondattani alapon tárgyaljuk”.

Hunfalvy a nyelvtani műszók kérdésében is igen szélsősé-

ges álláspontot képviselt. Azt javasolta ugyanis, hogy használjuk *csak* a latin műszókat. Hunfalvyt a későbbi nyelvtanok írói sem követték, mert a nyelvtankönyvek szerzőit nem győzte meg Hunfalvynak az az érvelése, hogy a latin műszavaknak a gyerekek majd nagy hasznát veszi a francia és a német nyelv tanulásában is.

Hunfalvy azon nézetét, hogy a *nyelvtan* tanításának csak a középiskolában kellene megkezdődnie, egyesek a nyelvtanellenesség síkján el is túlozták, s általában a nyelvtan iskolai tanítása ellen szólaltak fel. Ezzel *Grimm* tanítása talált nálunk is követőkre. Grimm elveinek magyar követői ul. azt tartották, hogy a nyelvtantanítás nem célravezető, sőt felesleges munka. Egyesek ezt az elvet így fogalmazták meg: Nyelvet, s ne nyelvtant tanítsunk! Annak a jelszónak a jegyében, hogy törekedjünk az életre nevelni, egyesek a nyelvtant azon tárgyak sorába sorozták, aminek az életben semmi hasznát nem veszik a tanulók. Ennek a hasznosság kritériumán alapuló szűk prakticismusnak a felfogása is a nyelvtanellenesség elvét erősítette. Egy kortárs megfogalmazásában: „A magyar nyelvtan tanítási óráin mindig jusson eszünkbe, hogy az életre neveljünk, s ne nyelvtant, hanem nyelvet tanítsunk.”¹⁰⁰ Sokan a nyelvtan-tanítást le akarták szűkíteni a helyesírás tanítására, és a fogalmazás tanítás nyelvi vonatkozásainak megadására. Az új tantervek és utasítások szelleme és tartalma is a Grimm—Hunfalvy vonal jegyében „a nyelv tanítását szembe állította a nyelvtan tanításával.”¹⁰¹

Kármán Mór elgondolása is az volt, hogy *ne nyelvtant*, hanem *nyelvet* tanítsunk. *Kármán* a nyelvtantanítást nem tekintette önálló feladatnak. Szerinte a nyelvtanítás csak az irodalomtanítással összefüggésben célravezető. A nyelvtant *formális* tárgynak minősítette. Azt vallotta, hogy a nyelvtantanítás helyett inkább irodalmat tanítsunk, melyben a nyelv is él. Az irodalmi formális tanításnak ugyanis kettős célja van: egyik az *ars dicendi et scribendi*, a másik a sajátképpen nyelvtani oktatás. Mind a kettő csak gondosan megválasztott nemes tartalmú olvásmány alapján foglalhat helyet az iskolában.¹⁰²

A nyelvtanellenesek tábora különösen a népiskolai nyelvtantanítás szükségtelenségét hangoztatta. A népiskolában kb. az 1830-as évek óta tanítanak nyelvtant. A feudalizmus már ismertetett művelődési politikája következtében a falusi iskolák nyelvtanítása nagyon alacsony fokú volt, s legtöbbször kimerült néhány helyesírási szabály megtanításában. Nem volt megfelelő módszer sem a népiskolai nyelvtantanításban, s abban valóban igaza van *Bartos* Fülöpnek, hogy a grammatika becs-

mérlelése akkor kezdődött, amikor a nyelvtantanítás módszertelensége következtében nem látták a közvetlen sikert. Ugyanakkor azonban hibát követtek el azok is, akik a nyelvtantanítás legfőbb problémáját csak módszertani kérdésnek akarták látni és láttatni.¹⁰³ Módszeresen felépített és módszertani elveket is követő nyelvtankönyveink valójában csak 1850 táján jelentek meg. A nyelvtantanítás helyes célkitűzése terén is sok volt a bizonytalanság. Egyesek azt tartották célnak, hogy az anyanyelv nyelvtanát is szabályokban tanítsuk, mások azt, hogy a gyermekeket csak a legszükségesebb nyelvtörvények felismerésére és alkalmazására vezessük rá. Voltak, akik azt hirdették, hogy teljes tudományos rendszeres grammatikai ismeretadásra van szükség, mások meg azt, hogy egyszerűen a nyelv gyakorlása a cél.

Azoknak, akik a nyelvtantanítás helytelen módszerében látták a sikertelenség okát, nagy részben igazuk is volt. Még ebben a korszakban is divott a *katekizáló* módszer. A formális, üres kérdések pergése egyáltalában nem hozta mozgásba a gyermek gondolkodási képességét és judiciumát. Egyáltalában nem voltak célravezetőek az ilyen kérdések: „Miről ismerhetni meg a tőszót? Felelet: A tőszót arról ismerhetni meg, hogy rag nincs hozzá ragasztva. — Minek mondjuk azt, amit a tőszóhoz ragasztunk? Felelet: Amit a tőszóhoz ragasztunk, az a rag.” Valóban találó az, amit erről a „módszerről” a kritikus megállapít: „Ez már csak világos magyarázat! Mi a láb? Az, amire a csizmát húzzuk. És mi a csizma? Az, amit a lábra húzunk.”¹⁰⁴

E korszakban a nyelvtanellenesek táborával szemben álltak a nyelvtanpártiak, akik azt vallották, hogy „kevés dolog van a világon, aminek az emberek annyit köszönhetnének, és amit annyi hálátlansággal illetnek, mint a jó grammatika.”¹⁰⁵

Voltak, akik azt hirdették, hogy a magyar nyelvtant a középiskolák valamelyik felső osztályában is tanítani kellene. Tudunk arról is, hogy a *selmeci* tanári kör felvetette azt az eszmét, hogy a magyar nyelvtant legalább olyan terjedelemben kellene tanítani iskoláinkban, mint a latint, továbbá hogy a magyar nyelvészet, illetőleg a magyar nyelvtan is *vétessék fel az érettségi vizsgálat tárgyául*. A növendékek ugyanis csak az első három osztályban foglalkoznak a magyar nyelvtannal, s a tanult nyelvtani anyagból alig marad meg egyebük, mint néhány elmosódott kép, homályos fogalom.¹⁰⁶

A nyelvtantanítás sikertelensége, illetőleg a sikeresebb tanítás érdekében hozandó intézkedések kérdése igen eleven probléma volt ebben a korszakban. Azt a régen hangoztatott vádat, hogy a sikertelenség oka a jó magyar nyelvtankönyv hiánya, ebben a korszakban is sokszor halljuk. Hiányolták azt is pedagó-

gusaink, hogy nincs tudományos magyar nyelvtanunk, amelyet minden magyar tanárnak szüntelen a kezében kellene tartani, mely a legapróbb részletekben őt eligazítaná, s a legparányibb kétkedésekben és ingadozásokban biztos irányítúként vezérelné.¹⁰⁷

Simonyi Zsigmond és Balassa József arra irányuló törekvése, hogy megalkossák a modern összefoglaló jellegű tüzetes magyar nyelvtant, valóban jelentkező igényt kívánt kielégíteni. Amikor Simonyi *Tüzetes magyar nyelvtana* megjelent, általában örömmel fogadták és az ismertetések azt jegyezték meg, hogy míg az iskolai nyelvtanokban évtizedek óta túltermelés tapasztalható, addig „szorosan vett tudományos nyelvtanunk mineddig várta a nagy szellemű Révai méltó utódját,”¹⁰⁸ Simonyi Zsigmond az újabb nyelvtudomány (az új grammatikus iskola) eredményeit is felhasználta nyelvtanában. Ezt a tényt is örömmel fogadták pedagógusaink, bár többen éppen emiatt támadták leghevesebben Simonyi munkáját. Amikor Király Pál alaposan nekiment Simonyi munkájának, a szerző ellenbírálataiban nem személyes ügyét kívánta védeni, hanem az újabb nyelvtudomány igazát és eredményeit.¹⁰⁹

A régen várt tudományos nyelvtan alapjait Simonyiék lerakták, s ennek a korszaknak nyelvtudományi munkásai (Balassa József, Kalmár Elek, Joannovics György, Lehr Vilmos, Finály Henrik, Szinyei József, Volf György, Zolnai Gyula, Halász Ignác, Balogh Péter, Gulyás István stb.) csak bővítették anyagát. Különösen fontos azonban az a tény e korszak nyelvtudományi munkásságában, hogy szélesebb alapot teremtettek a nyelvtudományi kérdések megvitatásának. A Magyar Nyelvőr e korszakban megjelent számai bizonyítják, hogy milyen széleskörű érdeklődés nyilvánult meg nyelvtudományi kérdések iránt. Ebben a korszakban jelent meg a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (I. 1890, II. 1891, III. 1893.), Simonyi és Szarvas Gábor közös gondozásában. Ekkor írta meg Simonyi alapvetően fontos műveit is. A magyar kötőszók. (1881—1883.) A magyar határozók (1888—1895.) Ebben a keretben azt is megértjük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ismét csak társadalmi igényt elégít ki akkor, amikor kiadta Simonyi Zsigmond a művelt közönségnek szánt összefoglaló jellegű munkáját.¹¹⁰ Ebben a korszakban jelent meg Zolnai Gyula „*Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*” c. műve (1894) és Balassa József: *A magyar nyelv* c. pompás összefoglalása, (1899) mely különösen a mondattan keretében nyújt értékes és gazdag anyagot. (Ujítása: a *mellérendelt* mondatokból álló összetett mondat: mondat-sor, az *alárendeltekből* álló: *mondatszerkezet*.)

Mivel a nyelvtudomány éppen a nyelvtan vonalán alkotott

összefoglaló jellegű munkákat, az iskolai nyelvtantanítás vonalán mindinkább felmerült az a követelmény, hogy szüntessék meg az iskolai nyelvtankönyvekben tapasztalt „egyöntetlenséget”, azaz alkossanak egységesebb, tartalomban és módszerben egyöntetűbb iskolai nyelvtanokat. *Deme Károly Magyar Nyelvtantanítás* című munkájában a nyelvtantanítás hiányának forrását kereste abban, hogy „egyöntetlenség” van a nyelvtani kérdésekben, nem egységes a nyelvtanok terminológiája, és teljes a pedagógiai és logikai következetlenség. A legtöbb tankönyvnek hibája még az is, hogy írója vagy nem *eléggé szaktudós*, vagy *nem eléggé pedagógus*. Nagyon helyesen mutatott rá Deme arra is munkájában, hogy nyelvtankönyveink szerzői általában megfélemedtek a szemléltetésről, illetőleg a szemléltetésnek nem helyes módját követték. Hibáztatta azt a gyakorlatot is, amiben egyesek a nyelvtan elvontságát kívánták feloldani, s nagyon érzékletessé tenni a tanulók számára. Mint elrettentő példát idézte egyik nyelvtankönyvünk következő módszertani baklövését: Nyelvtani mesét kerekít a nyelvi tények köré abból a hamis elvből kiindulva, hogy a gyerekek érdeklődését érdekes történetekkel, mesékkel kell felkelteni. Így születik meg például ez a tartalmában hamis és teljességében nevetséges forma: „Az ige a jó édesapát képviseli, aki a kedves mamácskával, az alannyal szembe ülve együtt figyelnek mindenre, ami az asztalnál történik.” A kortársak önmegtartóztatóan csak ezt jegyezték meg erre a módszertani bukfencre: több benne a fűszer, mint az étel.

Ebben a korszakban is sokszor hangoztatott tétel, hogy az anyanyelv nyelvtanát más módszerrel kell tanítani, mint az idegen nyelv nyelvtanát. *Albert János* az anyanyelv tanításának módszeréről értekezve azt írta, hogy a legnagyobb bizonytalanság éppen ebben a kérdésben uralkodik, és a legkevesebb eligazítást éppen itt kapnak gyakorló pedagógusaink.¹¹¹

Azt is nagyon jól látták pedagógusaink, hogy a magyar nyelvtantanításban egyesek nincsenek tekintettel a pedagógiai célra. *Riedl Frigyes* szerint az anyanyelvi nyelvtantanítás elleni panasz sok esetben azért jogos, mert az azt tanító pedagógusok nagy része egyáltalában nincs tisztában sem azzal, hogy mit, még kevésbé azzal, hogy miért és hogyan kell tanítani.¹¹² Az anyanyelv nyelvtanának tanításában — általában ezt hangoztatták — a cél: a nyelvtan alapos ismeretére megtanítani tanulóinkat, biztos nyelvtani tudást nyújtani nekik, s ugyanakkor képesíteni neveltjeinket „tisztá, világos, öntudatos gondolkodásra, s ennek megfelelő szóbeli és írásbeli előadásra.”¹¹³

De nem szűnő panasz továbbra is, hogy a magyar iskolákban a magyar nyelvtan tanítása nem éri el kitűzött célját. Fel-

merült a felelősség kérdése a tanító pedagógusok irányában is. Ki a hibás? Az idegen nyelvek tanárai a magyarszakos tanárokat hibáztatták, hogy a növendék nincs tisztában anyanyelvének nyelvtanával, ezért halad olyan nehezen az idegen nyelvek tanulásában. A felsőbb osztályok magyar szaktanárai panaszkodtak az alsóbb osztályokban tanító szaktanárok elégtelen munkája miatt: „A felsőbb osztályokban is helyesírási hibákkal, grammatikai pontatlansággal kell a növendékeknek küszködniük, sőt grammatikai elemi hibák még az érettségi magyar dolgozatokban sem ritkák, az előszóbeli előadásban való járatlanság pedig — köztudomás szerint — általános fogyatkozása középiskolai növendékeinknek.”¹¹⁴ Olvashatunk arról is, hogy sok iskolában anyanyelvünk tanítása még nem foglal el központi helyet, sőt „olyan árván egy tantárggyal sem bánnak el, mint a magyar nyelvvel. Ezt taníthatja mindenki, mert ez csak surrogatum, hogy a tanár heti óraszámra kijöjjön.”¹¹⁵ Annak a szomorú és elítélendő ténynek, hogy szaktanáraink jórésze csak az irodalom tanárának szerepét szereti és kívánja vállalni, és idegenkedik a nyelvtant is szívvel-lélekkel tanítani, szintén megvan az előzménye. Az előbb említett cikk írója azt is elpanaszolta, hogy a magyar irodalom tanárai nem szívesen vállalják a magyar nyelvnek az *alsóbb* osztályokban való tanítását: „derogál nekik a grammatika tanítása.” Így megértjük, ha sikertelen az ilyen típusú tanár nyelvtantanítása. A cikk írója pedig megmutatta a jó és helyes nyelvtantanítás eredményének hatását is. Bár könnyebb és érdekesebb szerinte az irodalomról beszélgetni, az egyes műfajokat fejtegetni vagy ismertetni, mint mondatokat boncolgatni, de az a tanuló, aki jól tud mondatokat elemezni, s a nyelv alkotó elemeit helyesen tudja felismerni, szinte az alkotás gyönyörűségét éli át egy-egy jól sikerült nyelvtani elemzés hevében is. Sokszor éppen arról feledkeznek meg a magyar nyelvtant tanító szaktanárok, hogy a gyerekekkel megköstöltetésük a nyelvtani órákon a biztos nyelvtani ismerettel párosult „logikai torna” értelmet fejlesztő munkájában az alkotás izgalmát.

Sokan a biztos nyelvtani ismeretnyújtás helyett csak morzsákat, felületesen megmutatott ismerettöredékeket adnak a nyelvtanórákon. De az a tanár, aki maga sincs tisztában a nyelvtani anyaggal, természetesen nyelvtan óráin nem nyújthat többet, mint a tankönyv, és azt sem adhatja át úgy, hogy az lekösse a hallgatókat, s ne untaassa őket. Az a hiedelem, hogy a nyelvtan egyértelmű a száraz tudománnyal, azoknak a tanároknak a tanítása nyomán alakult ki, akik maguk is unják a nyelvtan órákat. Az annyira száraznak és unalmasnak tartott nyelvtan órák a jó tanár keze nyomán érdekessé válhatnak, sőt a gye-

rekek egyenesen igénylik a mélyebb, a szélesebbkörű nyelvtani ismereteket.

Itt kell azonban arról is beszélnünk, amit az 1890-es években Brassai Sámuel tett szavá: A nyelvtant nagyon szerető tanári túlbuzgalom a másik szélsőségbe esik. Csak a nyelvtan órákat tartja „értelmes óráknak”, és hatalmas tudásának tárházából nagy ismeretanyagot zúdit a hallgatókra, s Brassai helyesen jegyezte meg, hogy az ilyen típusú tanár anyagának a megemésztéséhez „struccgyomor és marhabendő kellene.” Az 1890-es években az anyanyelv tanításának módszertani kérdései is mindinkább előtérbe kerültek. A gyakorlat emberei mondják el véleményüket, tapasztalataikat.¹¹⁶

Igen sok cikk, értekezés foglalkozott az elemi iskolákban folyó nyelvtanítás kérdésével is. Itt most elsősorban azokat az írásokat szeretném kiemelni, amelyek összefoglaló jelleggel egy-egy megye népoktatásügyéről számoltak be. Eddig, sajnos, nem eléggé használtuk fel az ilyen természetű munkákban kapott adatokat. A szerzők — legtöbbször pedagógusok, a népoktatásügy szervezeti kérdéseivel foglalkozó szakemberek, tanfelügyelők — a saját tapasztalataikból vett példákat elemzik. A magyar nyelvtan tanításával kapcsolatban is igen sok értékes adatot kapunk tőlük. Ugocsa vármegye népoktatásügyével foglalkozó munka például megemlíti, hogy a megye elemi iskoláiban folyó nyelvtanítással sok helyen baj van. A könyvet összeállító Aczél László példát is hoz fel erre. Az egyik falusi iskolában a magyar nyelvtanórán egy tanulóval a következő mondatot íratta fel a táblára: „A vadász az erdőben jár” — s aztán elemezte a mondatot: Mik a mondat részei, miféle mondatrész hiányzik a mondatból, mivel lehetne bővíteni ezt a mondatot? Szórul-szóra idézem a továbbiakat: „A tanuló kérdésére felelni nem tudván, a tanítót kértem, hogy segítsen neki. A tanító egy ideig biztatta is a tanulót, de miután az eredményre nem vezetett, végre is kivágta nagy hősiességgel, hogy: No, fiam, a puska hiányzik a mondatból, a puska! Vagy nem tudod, hogy ahol erdész van, ott puskának is kell lenni.” A szerző ezt a szomorú esetet ezzel a — talán igazságtalan általánosítással zárja le — ilyenformán tanították akkor a magyar nyelvtant a magyar tannyelvű iskolákban.”¹¹⁷

Pozitívumnak könyvelhetjük el azt azonban ebben a korszakban, hogy mind többször merült fel a falusi gyerekek tanításával kapcsolatban az a probléma is, hogy hogyan folyjék az anyanyelvi oktatás keretében a falusi gyerekek nyelvtani oktatása.¹¹⁸ Pálfi Márton: *A nyelvérzék és az iskola* című cikkében azt a problémát vetette fel, hogyan vezessük át a falusi

gyerekeket azokon a nehézségeken, amelyek akkor jelentkeznek, amikor arra döbben rá, hogy saját nyelve és az iskola, illetve a köznyelv, illetve az irodalmi nyelv között olyan nagy különbség van. Amikor bekerül a kis falusi gyermek az iskolába, ébredező gondolatvilágának első benyomásai között ott van az is, hogy az iskola, a tanító nem úgy beszél, mint ahogy otthon beszélnek. Pl. nem úgy mondja, hogy *csidma*, hanem úgy, hogy *csizma*. Nem *kinyeret* mond, hanem *kenyeret*, s lépten-nyomon ki javítja az eddig használt szavait, kiejtését, s általában beszédeben sok javítanivalót talál. A szerző szerint „elcsapni való az a tanító, aki apostoli szent buzgalmában irtóháborút izenve minden csidmának, kinyérnek, erőszakkal — néha bottal — merészkedik öntudattá emelni a gyerek lelkében azt a sejtelmet, hogy saját nyelve és az iskola nyelve között különbség van”¹¹⁹ Valóban nehéz probléma. Ha paraszti származású íróink vallomásait is figyelembe vesszük, sokszor találkozunk visszaemlékezésükben az elkeseredés hangjával. A vallomások ugyanis sok esetben elmondják, hogy az iskolában a tájszólást beszélő gyermekek irányában nem voltak türelmesek a tanítók, s sokszor használták a gúny fegyverét a tájszólást beszélő tanulókkal szemben. Különösen a középiskolák magyar nyelvszakos tanárait éri ez a vád. *Illyés* Gyula iskolai emlékének erre vonatkozó adata típuspéldája annak az esetnek, amikor a tanár a tájszólásban beszélő gyerekeket a gúny hangján akarta a köznyelvi vagy irodalmi nyelvhasználatra „nevelni.”¹²⁰ Különösen vigyáznunk kell arra, hogy tanulóinkban ne az a hit verjen gyökeret, hogy az ő tájnyelvi ejtésük gúnyolni való, hibás, rossz ejtés, mert igen nagy törés állt be a tanuló egész magatartásában.

* * *

Ennek a korszaknak iskolai nyelvi nevelésében a nyelvművelés, a nyelvvédelem, a nyelvtisztaság problémája is központi kérdés. A nyelvtudomány a nyelvhelyesség kérdésében sokat problémázott ebben a korszakban is. *Simonyi* Zsigmond *Ártatlan vádlottak* című cikkében¹²¹ felvetvén a nyelvhelyesség problémáját, azt írta, hogy vannak, akik nyelvünket minden áron a régi nyelvszokás szemüvegével ítélik meg, hol a kettő ellenkezik, a réGINEK adják a döntő szavazatot. Mások a népnyelvi formákat veszik a norma alapjának. Felvetődött az a kérdés is, hogy a nyelvművelés, a nyelvhelyesség problémája tudományos probléma-e. *Simonyi* szerint a helyes és nem helyes megítélésében a tudomány nem dönthet, és tagadta a szabályozó hagyomány jogosultságát és a tudomány jogcímét a helyesség vagy a helytelenség megítélésében. Sőt a tudós inkább megbénítja a nyelvművelő munkát, mert szabályait, normájának elveit nem a használt nyelvből meríti. *Balassa* Józsefnek is az volt a felfo-

gása, hogy a nyelv tisztaságára vigyázni elsősorban nem a nyelvtudós feladata.¹²²

A helytelenségek, az idegenségek kérdésében széleskörű vita indult meg a korabeli folyóiratokban. Különösen érdekelte ez a kérdés a szépirodalom művelőit. *Gyulai* Pál és köre a szélsőséges purizmus nyesegetésében nem riadt vissza a gúny fegyverének használatától sem. A *Hét* című folyóirat egyik számában „*Visszhang a germanizmusról közölt rigmusokra*” című vers megvágja az antibarbarusok szerzőit és a túlzó purgátorokkal szemben arra az álláspontra helyezkedik a vers szerzője, hogy nem helyes minden „kint” termett — idegen szót kiirtani nyelvünkbelől:

„A törekvés *nisus*, mozzanat *momentum*
Az ég *firmamentum*, tehetség *talentum*
És *talentumtalan* a tehetségtelen,
Magyar nyelvészeknek ez a nyelv éktelen.
De értsük meg egymást: *ne vessünk el mindent*,
Ami ott kinn termett s meghonosult itt bent.
Pék és pásztor helyett nem kell *sütő s nyájőr*,
Tanoda se jó régi *iskoláért*.”¹²³

Ezekben az években a száműzetésben élő *Kossuth* Lajos is, hozzászólt a helyes magyarság, a purizmus problémájához. *Helfy* Ignáchoz írt egyik levelében nem helyeselte, hogy a túlzó purgátorok az idegen szavak kiiktatása céljából idétlen magyar szavakat alkotnak: „Engem igenis bánt az, hogy látom, hogy magyar írók magyar szavakkal oly németes szóalakokat gyúrnak össze, melyek nyelvünk természetével ellenkeznek.”¹²⁴

Éppen a nyelvhelyesség kérdésében a közönség érdeklődése az 1890-es években „erősebb felbuzdulással fordult nyelvünk ügye felé.”¹²⁵

Még a képviselőházban is szóba került a nyelvhelyesség problémája, és *Madarász* képviselő egyik interpellációjában a kultuszminiszter figyelmébe ajánlotta, hogy a hírlapokban, a társadalomban, sőt a törvényhozás termében is, a magyar szavakat nagy mértékben kiszorították és kiszorítják az idegen szavak, s hajlandó-e ezt a bajt a közoktatásügyi miniszter figyelmbe venni és intézkedni. A miniszter válasza a következő volt: „Arra nem vállalkozhatik, hogy irtóháborút indítson az idegen szavak ellen, arra sem, hogy a nyelvészek harcaiba beavatkozzék, hiszen tudjuk, hogy a túlzásba vitt purizmus milyen sajnálatos eredményeket szül. Azt azonban kijelentheti, hogy támogatni fogja a törekvést minden téren.”¹²⁶

A miniszter elsősorban az iskolák nyelvvédelmi munkájának támogatására gondolt. Valóban ezekben az években nagyobb

erővel incúlt meg az iskolákban is a nyelvvédő munka. A kultuszminisztérium a tantervek, a tankönyvek nyelvére is nagyobb gondot kívánt fordítani, s a hivatalos nyelvrontás ellen saját hatáskörében is gátat kívánt emelni. Ezekben az években tűntek el az iskolák környékén levő bizonyos épületek ilyen feliratai is, mint pl. *tanhelyiség, tanoda, képezde, ürüláe*; s a hivatalos írásokból az ilyen kitételek, a *kegyelmesen* elrendelte, a *legmagasabb nevenap*, stb., s általában az úgynevezett *lakájstílus* elleni küzdelem első nyomaira is rábukkanunk.

Az iskolai nyelvromlás ügyét pedagógusaink nagyobbik fele komolyan vette. Jobban vigyáznak élőszóbeli megnyilatkozásaikra is mind a nyelvi órákon, mind a tantestületek értekezletein. Mind ritkábbak lesznek a tantestületi jegyzőkönyvekben az ilyen mondatok: „A tantestület határozza, miszerint a hibák liquidáltatnak... az értekezlet múltí határozata föl lett terjesztve... a megbeszélt kérdés elintézését nyert, stb., stb.”

A nyelvvédelem, a nyelvhelyesség munkája azonban a nyelvi órákon sok tanár gyakorlatában csak az idegen szavak ülcözésében merült ki, vagy legfeljebb néhány stereotip germanizmus kipécézésében.¹²⁷ Sok pedagógus azonban igényelte a szélesebb körű nyelvvédelmi, nyelvművelő munka megindítását is. Ezek a pedagógusok ehhez a munkához komolyabb segítséget kértek a nyelvtudománytól is. Különösen kíváncsiaknak tartották, hogy mielőbb elkészüljön minden tudomány teljes műszótára, s az iskolai használatra szánt nyelvhelyességi kézikönyv. Ez a kézikönyv gazdag példatárt adjon elsősorban a hibás kifejezések helyes formáiból.¹²⁸

* * *

Az iskolai nyelvi oktatásnak sok nehézsége volt a helyesírás tanításában is. A korabeli iskolai gyakorlat szembe állt az akadémiai helyesírással. Általában az a panasz, hogy sok a következetlenség a helyesírásban. Különösen sok határozatlanságot tapasztalnak az idegen szavak írásában, a c—cz írásában, a szóösszetételeknél, stb. A gyakorló pedagógusok munkáját zavarta, hogy a különféle irodalmi alkotásokban a legkülönbélebb helyesírási gyakorlatot találták. Az egyik író pl. az idegen szavak írásában azt a gyakorlatot követte, hogy minden idegen szót úgy írt le, ahogyan kiejti. Ezzel a gyakorlattal kapcsolatban írta meg *Gyulai Pál Irói recept* című kis gúnyversét:

Ird csak magyarul nuance-t nüansznak,

a quasi-t kvázinak, codex-et kódeksznek,

Ez az írásmódja az új régieknek.”¹²⁹

A c—cz írásban is megújult a harc. Bár sokan azt a nézetüket hangoztatták, hogy ez a kérdés nem tudományos kérdés, hanem csak célszerűségi kérdés. Az egyik tábor a c írását tar-

totta célszerűnek, mert egyszerűbb, a másik pedig a *cz* írását, mert csak ez alkalmas eszköz az idegen szónak a magyar szóktól való megkülönböztetésére. *Volf* György ugyanis azt tartotta, hogy a *cz* egyszerűsítése nem fogadható el, mert a pusztán *c* megzavarhatja a latin, francia, angol, olasz szavakkal gyakran találkozótanult magyar olvasót, s akárhány fogja az *arcisme*, *utca*, *marcona* szavakat így olvasni: *arszizm*, *ukka*, *markona*. *Volf* Györgynek ebben a kérdésben támogató tábora is akadt, s valóban sokan azt tartották, hogy tulajdonképpen az egyszerű *c*-hez járuló *z* elem teszi az olvasást biztossá, míg a *z* elhagyása ezt a biztos olvasást megingatja. Ugy gondolták, hogy pl. a csacsi szó olvasását az egyszerű *c* írása bizonytalanná teszi, hogy vajon *csacsinak* vagy *kszakszinak* kell-e olvasni.¹³⁰ Az iskolai gyakorlat mind szélesebb körben *Simonyi* Zsigmond álláspontját fogadta el és az akadémiai helyesírással ellentétben egyszerű *c*-t íratott.

Az egységesebb helyesírás követelménye mind erősebb hangot kapott az iskolai berkekben. Az a vélemény ugyanis, hogy „a helyesírás kérdésének függőben hagyása senkire sem boszszantóbb, mint a tanító világra.”¹³¹

Az iskolai értesítőekben is gyakrabban jelentek meg a helyesírás iskolai tanításával kapcsolatos problémák felvetését s megoldását célzó írások. Ezekben is elsősorban azért sok a panasz, mert a helyesírási következetlenségek, kételyek, ingadozások és „tévelyek” mind mind az eredményesebb iskolai helyesírástanítás akadályozói.¹³² *Karsay* János: „Ingadozások a magyar írásban”, a váci főgimnázium Értesítőjében megjelent írásában jellemzően írta (1891—1892): az iskolakönyvekben is sok a helyesírási ingadozás. A *ritmus* szónak pl. négyféle írásmódja található a tankönyvekben: *rythmus*, *rhythmus*, *rhytmus*, *ritmus*.

Kalmár Elek „A helyesírás harca” című cikkében felvetette azt a problémát is, hogy a helyesírást közkinccsé kell tenni, illetőleg a „helyesírastan” váljék közkinccsé iskolai nyelvtanításunkban. Követelmény tehát, hogy helyesírási szabályzatunk se legyen olyan komplikált, hogy a legalsó műveltségréteg ne követhesse.¹³³ Ebben a keretben tartották botránykőnek a *cz* betű írását az egyszerű *c* helyett, s ebben a keretben merült fel az — *ly* kiiktatásának kérdése is.¹³⁴ Felmerült továbbá a helyesírás nagyobb méretű reformálásának problémája is. A gyakorló pedagógusok ismét csak a nyelvtudomány művelőitől várták a kezdeményezést. Bár a nyelvtudósok között egyesek azon a véleményen voltak, hogy a helyesírási probléma nem tudományos probléma, s az azzal való foglalkozás haszontalan dolog, csak „szalmacséplés, borsógömbölygetés és zabhegyezés”, a nagyobb-

bik felének azonban az volt a véleménye, hogy a legkiválóbb nyelvtudósaink sem szegyeletkeztek helyesírással foglalkozni, sőt ők voltak igazi alkotói, ápolói, fejlesztői.¹³⁵

Simonyi Zsigmond elve és törekvése, hogy helyesíráskunk minél egyszerűbb és egyöntetűbb legyen, a gyakorló pedagógusok igenlésével találkozott. Simonyi azt vallotta, hogy a helyesírást legkönnyebben és legcélszerűbben oly irányban javíthatjuk, egyszerűsíthetjük, amilyen irányt úgyis önként követ az irodalmi szokás. Éppen az iskola szükségleteiből és igényeiből kiindulva vetette fel az akadémiai helyesírás megreformálásának szükségességét, s javasolta: a) az egyszerű c jegynek szabállyá emelését, b) hogy tegyük következetesebbé a kétjegyű mássalhangzók kettőzését (hosszú, annyi stb.), c) hogy az idegen szók magyaros írását terjesszük ki messze az eddigi gyakorlat határán túl, d) hogy az *aki*, *ami* névmásokat írjuk egy szóba.¹³⁶

Simonyi Zsigmond kezdeményezésére az Akadémia revízió alá vette az évről-évre változatlanul lenyomtatott helyesírási szabályzatot. A Nyelvtudományi Bizottság két javaslatát fogadta el: a *c* és az *aki* írását, s magyar írást enged az ilyen idegen szavak írásában, mint *reakció*, *fúzió*, *filozófia*. Tért adott már ilyen újításoknak is: *higgyen*, *poggyász*, *icce*, *Budapest* (s nem Buda-Pest).¹³⁷

Íróink, és gyakorló pedagógusaink még tovább kívántak menni a célszerűbb írásmód kialakításában. Tóth Béla 1892-ben még arról ír, hogy oly nagy a helyesíráskunkban az anarchia, hogy a „helyesírás úgyszólván annyiféle, ahányan tollat forgatunk.”¹³⁸ Az 1890-es évek végén mind egységesebbé kezd válni íróink, folyóirataink helyesírása, de az akadémiai helyesírással, illetőleg annak gyakorlatával szembeállva. Az iskolai követelmények is inkább az „élet”, mint az Akadémia gyakorlatát kezdték szentesíteni, s a tankönyvek helyesírása sem követte teljesen az Akadémia helyesírását. Sőt a helyesírás tanításában a gyakorló pedagógusok számára módszertani utasításokat is tartalmazó ún. *Helyesírási mintakönyvek* sem az Akadémiát követték. A közoktatásügyi minisztérium abból kiindulva, „hogy a magyar helyesírás tanítása újabb időben számos panaszra adott okot”, meggondolandónak tartotta egy külön, úgynevezett iskolai helyesírási szabályzat megírását és kiadását. Ennek a megszerkesztésével Simonyi Zsigmondot bízták meg. Ez az új iskolai szabályzat *„A Magyar iskolai helyesírás”* címen jelent meg. Simonyi Zsigmond a *Nyelvészeti Füzetek* sorozatban *„Az új helyesírás a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1903. március 14-én 862. szám alatt kelt rendeletével kiadott magyar iskolai helyesírás szövege és magyarázata bővi-*

tett szójegyzékkel”, Budapesten 1903-ban kiadott munkájában részletesebben írta le az iskolai helyesírás megalkotásának körülményeit. A Magyar Iskolai Helyesírás miniszteri rendelettel az összes iskolák számára iránnyadóul rendeltetett el. (1903.)

E körül az új magyar iskolai helyesírás körül széleskörű vitairódalom indult meg, s ennek a vitának a hullámai túlgűrűznek korszakunk keretein is.¹³⁹

Az Akadémia nem fogadta el Simonyi javaslatait. Az iskolai helyesírás módosításait azonban az iskola, az élet szentesítette. Az iskolában cz helyett egyszerű c-t írnak, a kétjegyű más-salhangzók kettőzésének három betűvel való írását emeli szabállyá (pl. asszonnyal, vesszünk, stb.), a vonatkozó névmás elemeinek, a mutatónévmásnak a névutóval, továbbá a nyomosított személyragos névmás elemeinek egybeírását általánosítják (aki, amiatt, ötle, stb.), az idegen szavak írásában a magyaros írásnak nagyobb mérvű kiterjesztését szentesítik. Az iskolai helyesírás mind általánosabbá vált, s amint tudjuk, később az Akadémia is kénytelen volt az iskolai helyesírás nyomán általánossá vált szabályokat szentesíteni. (Nagyon tanulságos pedagógiai vonatkozásaiban is Simonyi visszaemlékezése „Az iskolai helyesírás”. (Visszaemlékezés a tízedik évfordulón. *Néptanítók Lapja* 1913. 12. sz.)

A helyesírástanítás módszertani problémája keretében igen sok hasznos, használható elv, szempont és gyakorlat született meg ebben a korszakban is. A helyesírástanításban igen nagy szerepet szántak a *gyakorlatnak* (másolás, hangoztatás, diktálás, helyesírási szabályok ismertetése) és a megfelelő gazdag tartalmú példatáraknak. (Ilyet még *Gaal Mózes* is szerkesztett!) Többen azt tartották, hogy a jó helyesírástanítás különösen nagy hasznát veszi a *gondos nyelvtani elemzésnek*. A helyesírás tanításának nehézségei egyesek szerint nem győzhetők le úgynevezett *mechanikai tanító* eljárásokkal (verses helyesírási szabályok bemagoltatása, a szemléltetési alkalmak helytelen irányú felhasználása, stb.) hanem csak a grammatikai oktatás alapján elmélyített helyesírástanítás útján. A gyermek még az oktatás legalsóbb fokán sem csak a szemével és fülével tanulja meg a helyesírást, hanem itt is használja fel az eszét is. Sokan — nagyon helyesen — ezzel kapcsolatban megemlékettek azt is, hogy a gondos helyesírástanítás felhasználja a helyes olvasás, a helyes kiejtés eredményeit is, s a kettőt nem is választja el egymástól mereven. Az öntudatosabb helyesírástanítás feltétlenül a grammatikai alapon való tanítást igényli. Ez a felfogás szinte általános ebben a korszakban. *Batassa József* megfogal-

mazásában: „A jó nyelvtan tanulása elősegíti a helyesírás teljes és biztos elsajátítását is.”¹⁴⁰

* * *

Vizsgálatunk első részét lezárva, jól tudjuk, hogy ebben a kérdésben csak a kezdő lépéseket tettük meg. De erre is szükségünk volt! A magyar tanítási nyelv és nyelvtantanítás múltjának vizsgálatával adós maradt a nyelvtudomány éppen úgy, mint a pedagógiai irodalom. E problémakör feldolgozása szinte teljesen hiányzik, ezért kellett e tárgyra vonatkozó források részletes tanulmányozása alapján elsősorban a fontosabb forrásanyagot beszéltetni, hiszen e források legnagyobb része nehezen hozzáférhető anyag. Ebből a módszerbeli elgondolásból erednek természetesen dolgozatom hiányosságai is. Nem eléggé tagolt, s a korszakokon belül sem jutott teljesen érvényre egy-egy elrendezési elv és gyakorlat. E munka azonban, csak egy nagyobb összefoglaló jellegű dolgozatom forráskutató és értékelő része. Ugy érzem, ebben a formájában is hasznos szolgálatot tehet, már csak annyiban is, hogy ráirányítja a kutatók figyelmét egy olyan témakörre, amelynek a feldolgozására sok munkaerő sok vonalú kutatására van még szükségünk.

Jegyzetek és irodalom

1. Tarczy L.: Középtanodáink. Pápai Főisk. Ért. 1879-80.
2. Csíksomlyói gimn. Ért. 1881-82. (A gimn. története)
3. Benkó Imre: Arany János tanársága Nagykőrösön. Nagykőrös. 1897.
4. Vö. Landes-Regierungsblatt für das Königreich Ungarn. 1855. 67.
5. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 80.
6. Vö. Kis Ernő: A Dunántúli ev. ref. Egyh. ker. Pápai Főiskolájának története. Pápa, 1896. 271-274.
7. Vö. Sárváry Béla: A múlt és jelen tanmód. Veszprémi algimnázium Évlapja. 1852-53. és Toldy F.: Visszapillantás tudományos állapotainkra, kapcsolatban a régi és az új tanrendszerral. Budán. 1863.
8. Nagyvárad 8 osztályú Gymnasium Évkönyve. 1855-56.
9. Szarvasi ág. hitv. Főtanoda Tudósítványa 1855-56.
10. Vö. Krausz G. László: Kézi tankönyvek gymnáziumainkban. Nagyvárad 8 osztályú Gymn. Évkönyve. 1856-57.
11. Wargha János: Magyar Nyelvtan I. Rész. Szótan. Alaktan. 3. kiadás. Pesten 1857., Róla: Imre Sándor bírálata: **Magyar Nyelvészet** 1858. 208.
12. Gyertyánffy István: Eszmeadalekok a magyar nyelv tanításához. Tanodai Lapok 1859. 313., 325., 338.
13. Vö. még Kerékgyártó Imre: Nyelvtanításunk múltja. „A magyar nyelvtan tanítása”. Budapest 1952. és Pedagógiai Szemle 1953. 1-2. sz. 103.

14. Hunfalvy: Szvorényi: Magyar Nyelvtan. Magyar Nyelvészet 1861. 419.
15. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1858. 171.
16. Vö. Imre Sándor: Magyar Mondattan. Debrecen. 1863.
17. Vö. Fischer Náthán: A magyar nyelv rövid tan- és ismétlő könyve. Győr. 1859. és Magyar nyelvtani katekizmus. Győr. 1862.
18. Hegedüs forrása: Scherr Tamás: Der Unterricht in der Primarschule. Zürich, 1851.
19. Vö. Árvai József: Magyar Nyelvtan, a mondattan alapján gyakorlatilag szerkesztve. Sárospatak. 1866. Vö. még Prot. Népisk. Közlöny (Sárospatak) 1866. 100.
20. Népiskolai Tanterv a Tiszáninnen Helv. Hitv. Egyházkerületben. Sárospatak. 1868.
21. Waga János: Magyar nyelvtan. I. rész. Szótan (alaktan), I-II. gymn. osztály számára. 5. kiadás. Pest 1864.
22. Vö. Nyelvészeti csírák fejlesztése. Magyar Nyelvészet 1856. I. 257.
23. Nyelvtudományi Közlemények: 1893. 117.
24. Vö. Magyar Nyelvészet. 1861. 419. z
25. Riedl Szende: Magyar Nyelvtan. Pest 1864.
26. Vö. Bárczi Géza megjegyzéseit is. A Magyar Tud. Akad. nyelv- és irodalomtudományi osztályának Közleményei: 1953. 323.
27. Irányeszmék a magyarországi gymnáziumok újjászervezéséhez. Pest, 1864. Vö. még az általa szerkesztett lapnak, a **Heti Szemlének** ide vonatkozó cikkeit is.
28. Pl. 1856-ban a **Tanodai Lapok**-ban a Magyar hangzórendszer alaponálai címen értekezik, s ugyanebben a folyóiratban ismertetést közöl Johann Zahvurek: Über die Fremdwörter in Magyarischen c. munkáról stb., stb.
29. Vö. Pl. Zámbo János: A határozatlan ige használata a magyar nyelvben. Kolozsvári k. Gimnázium Tudósítványa 1870-71. — Csomár István: Az ik-es igeragozás törvényes használata. Munkácsi áll. Reál-gymn. Ért. 1874-75. — Ralovich Lajos: A magyar szenvedő ige képzése és jogosultsága. Besztercebányai Főgimn. Ért. 1874-75. — Pfeiffer Antal: A magyar és latin nyelv önhangzóinak hangtani sajátosságai. Buda-Pesti Kegyesrendiek Főgimn. Tudósítványa: 1874-75. stb., stb.
30. Szarvas Gábor: A nyelvhibák és teendőink. Budapesti Szemle 1884. 73-91.
31. Vö. Új Magyar Múzeum: 1856. II. 3.
32. Új Magyar Múzeum. 1858. 166. Vö. még: Szily K.: A M. Tud. Akadémia helyesírási szabályainak története. Magyar Nyelv: 1923. 22.
33. Magyar Nyelvészet: 1856. I. 151. 177.
34. Lonkay Antal: Irjunk egyenlően. Pesti Napló: 1855. 1601-1616. sz.
35. Tanodai Lapok. 1858. 561-62.
36. Magyar Nyelvészet 1856. 151-172.
37. Tanodai Lapok. 1859. 125-128.
38. Vö. Fáy András: A Halmay család. Pest. 1858.
39. Néptanítók könyve. Prot. Növelészeti Közlöny. Arad. 1860. 156-160.
40. Tanodai Lapok: 1859. 211-212.
41. Lippay Lajos: A jászberényi főgimn. százados történeti vázlata. Jászberényi Főgimn. Ért.: 1879-80.
42. Vö. pl. Tanodai Lapok. 1859. 109, 121, 133. (A műszavak kérdése).
43. Vö. Budenz Album. Bpest. 1884. 12.
44. Brassai Sámuel: A magyar mondat. Magyar Akadémiai Értesítő. 1860. 279. és Paraleipomena: Pest. 1873. A nyelvész Brassairól: Elekfi: M. Ny. 46:353.

45. Magyar Akadémiai Értesítő. 1862. 341.
46. Szépirodalmi Figyelő. 1862. II. 24. sz. 369, 385.
47. Nékám-Póór: A szükségesb Orvosi Műszavak deák-német-magyar zsebszótára. Pest, 1861.
48. Gulyás Elek: Magyar nyelvészeti értekezés. Esztergomi főgimn. Programmja. 1858-59.
49. Székesfehérvári Városi Alreál Tanoda Évkönyve. 1857-58.
50. Nagy-Károlyi Algimn. Évkönyve. 1857-58.
51. Zolnay Károly: A nyelvtan tanításának hatása lélektani szempontból. Szentesi gimn. Értesítője. 1865-66.
52. Vö. Lutter Nándor: Középtanodai tanügyünk. Új korszak. 1864. 724.
53. Hunfalvy Pál: Igaz aranybulla. Új Magyar Múzeum: 1850. 1-35, 93-120.
54. Sárospataki Füzetek. 1857: 108-119.
55. Felkay László: Iskolapolitika a feudálkapitalista Magyarországon. **Köznevelés.** 1952. 15. sz.
56. Tanterv a Népiskolák számára. Budán, 1869. — Tanterv a Felső Népiskolák számára, Budán. 1872. — 1868. évi 14.464. sz. rendelettel kiadott Gimnáziumi Tanterv.
57. Tanterv a Felső Népiskolák számára. Budán, 1872.
58. Vö. Az 1896. évi Ezredéves Kiállítás Eredménye: IX. kötet Budapest, 1898. 553.
59. A Gimnásiumi és Reáliskolai Új Tantervek. Budapest, 1880. Vö. még **Kármán** Mór: Pedagógiai dolgozatai. I. Bp. 1909.
60. Felkai László: Hogyan valósították meg Eötvös népoktatási törvényét. **Köznevelés.** 1951. XII. 1. és 15. sz. Vö. még: **Bánhegyi** István: A felekezeti iskoláztatás veszélyei és közoktatási törvényünk hiányai nevelészeti, társadalmi és politikai szempontból. Pest. 1870.
61. Brassai Sámuel: A módszerről. I. R. Mit tanítsunk? Pest. 1867. Módszer és némi alkalmazásai. II. Értekezés. Pest. 1869. III. Értekezés. Pest. 1869. — Ez a munkája második, javított kiadásban **A módszerrel** külön is megjelent Kolozsvárt, 1892-ben.
62. Brassai: Okszerű vezér... Kolozsvár. 1869. 8. kiadás. 1875. 332.
63. A középiskola eszménye. Bp. 1874.
64. Brassai Sámuel: Mégegyszer a középiskola ügye. Budapesti Szemle.
65. Brassai: A classicus nyelvek tanításáról. Budapesti Szemle. 1876. 314.
66. Tompa: Anyanyelvünk leíró nyelvtana. M. Tud. Akad. Közleményei. 1953. IV. 1-2. sz. 33.
67. Steiner Zsigmond: Fischer: Magyar Nyelvkönyv. — Záray: Magyar Nyelvtan. Pest. 1873. **Magyar Tanügy.** 1873. 175-177.
68. Danninger: Nyelvtani irodalmunk szánandó állapotáról. Pozsonyi tanítóképző Int. Ért. 1881-82.
69. Vö. Kerékgyártó cikkét Pedagógiai Szemle. 1953. 1-2. 105.
70. Szarvas: Nyelvtudományi irodalom. Magyar Nyelvőr. 1874. 260.
71. Magyar Nyelvőr: 1872. 137.
72. Orsz. Középisk. Tanegy. Közl. 1875-76. 2. 58.
73. Hunfalvy: Egy új magyar grammatika s valami az anyanyelv tanításáról. Magyar Nyelvőr. 1874. 253-260.
74. Magyar Nyelvőr. 1873. 502.
75. Bodnár Zsigmond: A nyelv és ész viszonyáról. Középiskolai Szemle. Arad. 1882. 401-415. Vö. Humboldt: Ueber das Entstehen der grammatischen Formen... 1821. — Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. 1830-36: Ueber die Kawisprache. — Vö. még:

- Bárczi B.: Bev. a nyelvtudományba. Bp. 1953. 127.
76. Magyar Tanügy. 1873. 422, 432.
 77. Vö. Simonyi Zsigmond: Jolly J. Schulgrammatik und Sprachwissenschaft. Magyar Tanügy. 1874. 878.
 78. Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Budapest. 1884.
 79. Magyar Tanügy. 1876. 89—96.
 80. Simonyi: Adalékok a magyar nyelv tanításához. Magyar Tanügy. 1876. 160, 300.
 81. Simonyi: Népiskolai nyelvkönyvek. Magyar Tanügy. 1877. 53, 58.
 82. Beke Ödön: Simonyi Zsigmond. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest 1953. 326.
 83. Thewrewk Árpád: Simonyi's Ungarische Grammatik. Budapest, 1883. Közoktatás. 1883. 20. sz. 6.
 84. Thewrewk Árpád: Simonyi és a magyar nyelvű várlatok. Közoktatás. 1883. 37-41. sz. Vö. még Thewrewk Árpád: Új magyar nyelvészet. **Közoktatás:** 1887. 39. sz.
 85. Dr. Balázs Ferenc: Simonyi Zsigmond Kis Magyar Nyelvtana. Bírálati adalék nyelvtani zűrzavarunk eltávolítására. Közoktatás. 1883. 42-43. sz.
 86. Ballagi Mór: Gyulay Béla Magyar Nyelvtan. Budapest. 1883. Ism. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1883. 740.
 87. Sárospataki Áll. Férfitanítóképezde Értesítője. 1869-1872.
 88. Joó István: A tanítóképzés. Debreceni Főiskola Tanítóképezde Ért. 1879-80.
 89. Szarvasi Főiskola Értesítője. 1866-67.
 90. Záray: Magyar Nyelvtan. Pest. 1872.
 91. Budapesti Állami Felsőbb Leányiskola Értesítője. 1882-83.
 92. Magyar Nyelvőr. 1872. 105.
 93. Hunfalvy: Az osztály elébe terjeszti a magyar helyesírás újabban átvizsgált szabályait. Akadémiai Értesítő. 1881.
 94. Veszprémi Zs.: A Magyar Nyelvőr. Figyelő. (Szana.) 1873. III. 150.
 95. Budapesti Szemle. 1881. 154-157.
 96. Vö. Ponor Thewrewk Emil: A helyes magyarság elvei. Budapest. 1873.
 97. Orsz. Közokt. Tan. Közl. 1884-85. 417.
 98. Szinyei: Hunfalvy: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Budapest. 1884. Egyet. Philológiai Közlöny. 1884. 882-896.
 99. Vö. Veres Ignác: Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Ism. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1884-85. 217.
 100. Kiss Gábor: A magyar nyelv tanítása. Prot. Néptanító. 1888. 549.
 101. Kerékgyártó Imre: i. m. 107.
 102. Vö: Waldapfel János: Kármán Mór nyelvtanító elmélete. Adalékok a gimnáziumi oktatás elméletéhez. Budapest, 1898.
 103. Vö: Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közlöny. 1897-98. 586.
 104. Szamosfalvi Gergely: A magyar nyelv a népiskolában. Magyar Nyelvőr. 1887. 406.
 105. Bartos: Középiskolai nyelvtanításunk. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1897. 586. — Vö. még: Maklári Pap Miklós: Magyar nyelvtan és nyelvtanítás. **Sárospataki Lapok:** 1894. 29-31, 33, 35, 41, 45. sz.
 106. Vö.: Töncs Gusztáv: A magyar nyelvtudomány a gymnasiumban és az érettségi vizsgálaton. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1884-85. 660. Horváth József: A tanítók és a tájbeszéd. Iskolai szemle (Csurgó) 1887. 275.

107. Várkonyi Endre: Nyelvtanításunk sikertelenségének egyik főoka. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1890. 425.
108. Demek Győző: Simonyi: Tüzetes Magyar Nyelvtan. Ism. Erdélyi Múzeum. 1895. 501-503.
109. Vö. Király Pál: Nyelvtudományi irodalmunk újabb jelenségeiről. A Simonyi-féle Tüzetes Magyar Nyelvtan I. kötetének bírálata, Simonyi válasza. Magyar Nyelvőr. 1896. 359.
110. Simonyi: A Magyar Nyelv a művelt közönségnek. I-II. Budapest, 1889.
111. Magyar Nyelvőr. 1894. 289, 343, 393.
112. Vö. Riedl Frigyes: A reáliskolai utasítások tervezetéről. Orsz. Tan. Egy. Közlöny. 1884-85. 328 és u. o.: Magyar Nyelvtanítás. Magyar Nyelvőr. 1889. 351.
113. Gulyás István: A magyar grammatika középiskolai tanításának kérdéséhez. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1897-98. 285.
114. Gulyás: i. m. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1897. 286.
115. Várkonyi Endre: Nyelvtanításunk sikertelenségének egyik főoka. Prot. Egyh. Isk. Lap. 1890. 425.
116. Vö. Bányai Jakab: Az anyanyelv tanításának módszere. **Paed. Szemle** 1892. 33-38. — Koltai V.: A grammatikai tanítás az egységes középiskolában. Egyet. Közokt. Szemle. 1892: 314-18.
117. Aczél László: Ugocsa vármegye Népoktatásügye. 1880-1902. Budapest, 1908. 36.
118. Vö. Mező Dániel: Reform az elemi iskola nyelvtani anyagában és módszertani kezelésében. **Néptanítók Lapja**. 1896. 11. sz.
119. Pálfi: Nyelvérzék és az iskola. Keresztény Magvető. 1902. 130.
120. Illyés Gyula: Puszták népe. 231-232. Vö. még Lőrincze Lajos. Nyelv és élet. Budapest, 1953. 33-38. és Bakos: Nagy magyar értékeink. Érsekújvár, 1942. 3-10.
121. Budapesti Szemle, 1888. 447.
122. Balassa: A nyelv tisztasága. Magyar kritika. 1898. I. 328-30. Vö. még: Balassa: A nyelv tisztasága. Politikai Heti Szemle. 1902. 42. sz.
123. A Hét. 1894. 14.
124. Vö. Természettudományi Közlöny. 1894.
125. B. J.: Két könyv a helyes magyarságról; Béldy Mihály: A magyar helyesírás és magyarság. Nagykanizsa. 1897. — Szigeti József: Kerüljük a germanizmust! Budapest 1897. Magyar Kritika 1898. I. 29.
126. Vö: Nemzeti Iskola. 1897. 33. sz.
127. Vö. Szigeti József: Kerüljük a germanizmust! Magyaros szerkesztésre vezető német-magyar betűrendes szóálggyűjtemény. Bp. 1897.
128. Vö.: Sassi Nagy Lajos: Az iskolai nyelvvoktatásról. Nemzeti Iskola. 1898. 46-52. sz.
129. Budapesti Szemle. 1893.
130. Vö. Szarvas Gábor: A c és a cz mérközése. Magyar Nyelvőr. 1891. 545.
131. Bódiss J.: Helyesírásunk iskolai szempontból. Magyar Nyelvőr, 1892. 533. és vö. Zolnai Gyula: Helyesírásunk reformja. **Hazánk**: 1894. 49.
132. Vö. Tomor Ferenc: Helyesírási tévelyek. Orsz. Középtanodai Tan. Egy. Közlönye. 1870. III. 29. — Karsai János: Ingadozások a magyar írásban. Váci gimn. Ért. 1891-92. Radoch József: A helyesírás a népiskolában. Magyar Pestalozzi. 1899. 5. sz. — Frinthe László: A helyesírás alapvetése az elemi iskola I. és II. osztályaiban. Hevesmegyei

- Tanügy. 1899. VII. 9. Szabó József: A magyar helyesírás legfőbb nehézségeinek tankönyve. Nagybánya, 1894.
133. Magyar Nyelvőr. 1892. 58, 110.
 134. Vö. Hunor: Felesleges betű-e az „ly“? Népnevelők Lapja 1899, 33. sz.
 135. Vö. Akadémiai Értesítő. 1892. 370.
 136. Simonyi: A helyesírás kérdéséről. Akadémiai Értesítő. 1891. 285. — Vö. még Volf György: A magyar helyesírás alapja. Bpest 1894. — Volf: Orthologia és phonetikus írás. Ped. Szemle 1894. 177, 316.
 137. Z. Gy.: Az Akadémiai új helyesírás szabályai. Magyar Nyelvőr. 1896. 519.
 138. Vö. Budapesti Hírlap. 1892. IX. 24.
 139. Magyar Pedagógia. 1903. 227. Vö. még Pausinger: Az iskolai új helyesírás. Család és Iskola. 1903. 8. sz. — Somogyi L.: A helyesírás tanításáról. Család és Iskola. 1903. 4. sz. — A. Z. Az új magyar helyesírás. — Jövendő. 1903. 4. sz. B. P. Az új iskolai helyesírás. **Tanáregyleti Közlöny.** 1903. 503-05. — **Pruzsinszky:** A magyar iskolai helyesírás szabályai. **Magyar Paedagogia:** 1903. 227-232.
 140. Balassa: A magyar helyesírás és az iskola. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közlöny. 1901. 193.